

לדעת ליברמן (תלמודה של קיסרין, עמ' 23), סוגיות אלו חלוקות, שהרי בה"א טען ר' יוסי בר' חנינה ש'כאן ביד וכאן בכלי', ואילו לפי ר' אבהו בה"ב, ר' יוסי בן חנינה לא גרס כלל את המלים 'וחתיכת יבלתו' (שהן מקור הסתירה האמורה) במשנת פסחים²⁰! עוד קבע ליברמן, שה"ב, שמביאה דברי ריב"ח מפי ר' אבהו, היא סוגיא קיסרית, בניגוד לסוגיית ה"א, שמוצאה, כנראה, מן הגליל.

כרם, פירוש זה לה"ב קשה. התלמוד מסביר שם, שריב"ח 'לא תני' חתיכת יבלתו מן בגין דו סבר בכלי'; אך כיצד אפשר לומר ש'חתיכת יבלתו' נעשית בכלי, אם חתיכת יבלת כלל לא נזכרה במשנה? ואמנם, ב'שערי תורת ארץ-ישראל' (עמ' 226) פירש, שהמשפט 'לא תני ריב"ח אלא הרכבו והבאתו' כוונתו היא, שהפסקה 'אלו שהם משום שבות' אינה מתייחסת ל'חתיכת יבלתו', אלא רק ל'הרכבו והבאתו' (וכן פירשו הרי"ן אפשטיין והרא"ש רוזנטל).²¹ ולפי זה, אין שום סתירה בין הסוגיות.

עם זאת, דומה שעדיין יש מקום לחפך בדבר. הביטוי 'לא תני' (ו'נריאציות') מתפרש בדרך-כלל, כמובן 'לא גרס'²² (ולא: 'לא פירש פסקה מסוימת ממתייחסת לעניין מסוים').²³ מכאן, שאם ההקשר סותר את פירושו של ליברמן, כפי שהצענו, הרי שהטרמינולוגיה דווקא תומכת בו! ולולא דמסתפינא, היה נראה לשער, שלפי ר' אבהו, ריב"ח באמת לא גרס 'חתיכת יבלת' במשנה א – אולי משום קושיית התלמוד מעניין 'שבות', אך אולי כדי שלא תיווצר סתירה בין משנת עירובין למשנת פסחים! אולם סתם התלמוד ('בגין דו סבר בכלי' וכו') פירש את דברי ר' אבהו בשם ריב"ח באופן אחר: 'לא תני' = 'אינו מוסב על עניין מסוים', בהתאם לצרכיו שלו! ואם כך, נמצא שדברי ר' אבהו בשם ריב"ח בה"ב אכן מנוגדים לשיטת ריב"ח בה"א, ולפנינו מסורות מוחלפות אליבא דריב"ח, על דרך דברי הר"ש ליברמן הנ"ל. אבל פשיטא שהדברים אינם יוצאים מגדר השערה, ועדיין צ"ע.

20 וכבר התקשה בכך בשיירי קרבן לה"ב (ד"ה 'אר"א'), שתירץ את הסתירה בדוחק (כפי שהודה בעצמו). אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 310 (והשווה שם, עמ' 351); רוזנטל, 'המורה' (הערה 42 בגוף המאמר), עמ' לז.

22 ראה הדוגמאות אצל אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 270–273, 291–292.

23 במקרה כזה הסגנון המצוי הוא: 'אתאמרת/הושבה' (עניין מה שכתבתי על מונחים אלו בחיבורי [לעיל] הערה 15 בגוף המאמר), עמ' 215 ואילך).

הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה

מאת

אברהם גרוסמן

הכל תלוי במזל ואפילו ספר תורה שבהיכל – מבחינות הרבה הולמים דברים אלה את יצירתו הספרותית של ר' שמעיה, שלא שפר תלקה וגורלה. על אף שהוא נמנה עם הגדולים שבין תלמידיו של רש"י ולו חלק מכריע בכינוס מפעלו הספרותי, נתקפח חלקו. רק מעט מיצירתו שרד, ואף מעט זה – חלק גדול ממנו יוחס לאחרים, נותר גנוז בכתבי-יד שטרם ראו אור, או נתפרסם בסתם מבלי שייזכר שם מחברו עליו. אחד הגורמים לכך הוא צניעותו המופלגת וענוותנותו היתרה של ר' שמעיה, שהמעט את דמותו שלו ואת כוח יצירתו וכיטלם בפני יצירתו הגדולה של רבו, רש"י. צלו של המורה הדגול האפיל על דמותו של התלמיד הקרוב והמסור, ששרוי היה שנים רבות במחיצתו. גורם אחר שהביא להשכחת תורתו – הוא שמו: הקיצור 'שמ"', שאותו כתבו מעתיקים בקצרה כציון לתורת שמעיה, פוענח בטעות 'שמעון' ולעתים 'שמשון', כפי שיידון להלן. התופעה מצויה בפרשנות המקרא, בעיסוק במדרש ובדברי הלכה.

כמעט שאין ענף בשדה היצירה הרוחנית של חכמי ישראל כגרמניה ובצרפת בימי הביניים, שר' שמעיה לא נטל בו חלק: פירושים למקרא; פירושים לתלמוד; פירושים לפיוטים; מונוגראפיות הלכתיות; תשובות; ספרות מדרשית; סידור תפילה, שכלל נוסח תפילה, מנהגים, הלכות והבאות מספרות ישראל הקדומה. מעט מאוד מאלה נרפס ונדון; הרוב הגדול עודנו טמון בכתבי-יד. אם לא 'חוסר מזל' הוא, כיצד ניתן להסביר את העובדה, שבדור האחרון – עת נתעשרנו במקורות חדשים ובמהדורות טובות יותר מְשַׁל רשב"ם ומשַׁל ר' יוסף קרא, ואף במחקרים רבים על טיב יצירתם של שני חכמים אלה – נותר חברים הקרוב, ר' שמעיה, 'ריקן' לחלוטין מכל אלה? למעשה, לא נכתב כל מחקר של ממש עליו ועל יצירתו זה קרוב למאה שנים!

1 על ר' שמעיה ויצירתו הספרותית – ראה: א' עפשטיין, 'ר' שמעיה תלמידו וסופרו של רש"י', כתבי ר' אברהם עפשטיין, א, ירושלים תש"י, עמ' רעא–רצה (כולל הערות ומילואים של המתרגם ר' רפאל);

תרביץ ס (תשנ"א)

הגהות ר' שמעיה לפירוש רש"י לתורה

בשנת 1902 פירסם א' ברלינר חלק מהגהותיו של ר' שמעיה על פירוש רש"י לתורה, מתוך כתב-יד לייפציג 1. הוא הביא הגהות אלה – שרבות מהן מטושטשות בכתב-היד וקשות לפיענוח – באופן חלקי בלבד, ולא דן במסקנות העולות מהן לגבי אופי פירושו של ר' שמעיה. כמו כן הוא לא עסק כלל בשאלת טיבו של נוסח פירוש רש"י המצוי בכתב-יד זה, ובזיקתו אל ר' שמעיה.³ בראשית הדברים הקדים ברלינר שורות ספורות, שבהן עמד על טיב ההגהות ועל מצבו של כתב-היד:

בכתב-יד ליפסיה 1 (אולים וואנגזייל) נמצאים פירושים בשולי הגליון, שנמסרו על-ידי המעתיק מכיר בן קרסביא' בשם רבי שמעיה ושהיו לעיני המעתיק בכתובת ידו של ר' שמעיה. לפרקים מוסר המעתיק פירוש ר' שמעיה ומעיר, שהמחבר 'העביר עליו הקולמוס'. יש להצטער, שחלק גדול מאותן ההערות כבר אי-אפשר היום לקרוא. ומה שיכולתי עוד לפענח ולהציל אפשר לחשוב עתה כקנין מובטח ושמור לדורות. (ברלינר, כתבים, עמ' 196).

הרבה טרח ברלינר בפיענוח מקורות אלה, ובשל מצבו הקשה של כתב-היד אף הסתייע (כדבריו שם) בהעתקות תלמידו, ד"ר שמואל דייכס. ברלינר ליקט שישים ושניים פירושים, אך אחד הובא בטעות ואיננו של שמעיה, אלא של הסופר-המעתיק, ר' מכיר בר' קרשביא.⁵ ברלינר דייק בדבריו: 'חלק גדול מאותן ההערות כבר אי אפשר היום לקרוא'. הוא התכוון בזאת להודיע במפורש כי הוא מפרסם רק את המעט שאותו הצליח לפענח. אף על פי כן כתב על כך מאוחר יותר פוננסקי: 'ובפרט ישנם הוספות שלו בכתב יד ליפסיה 1... וכבר הדפיס את כל ההוספות האלו ברלינר'.⁶

שישים ואחת ההבאות שפירסם ברלינר הן כרבע בלבד מן הפירושים וההגהות של ר' שמעיה, המצויים בכתב-יד חשוב זה. יש בו הבאות נוספות רבות משמו של ר' שמעיה, ועוד כמה הוספות בסתם, שהן – או לפחות חלק מהן – משלו, כפי שעולה מן האזכור של תורת רש"י ('רבי') ועוד.

יתר על כן, הפירושים שפירסם ברלינר הובאו בחלקם כפרפראזה בלבד, במקרים רבים

3 אין בדברים אלה משום ביקורת כלשהי כלפי ברלינר, שטרח רבות בכינוס הגהות שמעיה ועשה בואת מלאכה חשובה ביותר. מצבו הקשה של כתב-היד – כפי שיידון להלן – הוא שגרם.

4 צ"ל קרשביא. כך חתם ר' מכיר עצמו את שם אביו בסוף הפירוש לתורה: 'חזק, מכיר בר' קרשביא' (דף 204ב).

5 דברים ו, ד"ה 'ואהבת' (ברלינר, שם, עמ' 201). בסוף ההגהה נאמר במפורש: 'ת' מכיר, דהיינו: תוספת של ר' מכיר. המדובר בהוספה מן המדרש. ר' מכיר הקפיד ביותר להביא דברים בשם אומרם, ולכן קשה להניח שחתם 'מכיר' על הבאה שמקורה בר' שמעיה.

6 ראה: ש"א פוננסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא (לעיל, הערה 1), עמ' XXIII.

דוגמה מובהקת למציאות עגומה זו יכול לשמש גורל ההגהות וההוספות, שכתב ר' שמעיה על פירוש רש"י לתורה. ואף זאת משתי בחינות: ייחוס תורתו של ר' שמעיה לאחרים, וההתעלמות ממנה בספרות המחקר. רבות מהגהות אלה נטמעו בתוך פירושו של רש"י ונחשבו לחלק ממנו, מבלי שייזכר שם מחברן עליהן. מאז העיר א' ברלינר לראשונה על קיומן של הגהות אלה בכתב-יד לייפציג 1, לפני קרוב למאה שנים, לא נעשה בהן כל שימוש בספרות המחקר. זאת על אף חשיבותן הרבה לא רק להכרת תורתו של ר' שמעיה, אלא גם לנוסח פירושו של רש"י לתורה. אפשר שאירוניה היא, אך אפילו ברלינר עצמו השתמש מעט מאוד בהגהות אלה במהדורתו החשובה של פירוש רש"י לתורה. מבחינתו האישית של ר' שמעיה אפשר שהמציאות לא היתה נתפסת כעגומה. הערצתו לרש"י, רבו 'הקדושים',² היתה גדולה ביותר. שילוב תורתו שלו בתוך פירושי רש"י לתורה, והפיכתה על-ידי כך לחלק מנכסי צאן ברזל של תרבות ישראל לדורותיה היתה מתקבלת על ידו בברכה יתרה, מה גם שמדובר בחכם ענו ביותר. אף על פי כן, ראוי להקים שם האיש על נחלתו, ולו באופן חלקי, ככל שהמקורות מאפשרים זאת.

הנ"ל, מקדמוניות היהודים, ירושלים תשי"ז, עמ' סח-סט; A. Berliner, *Beiträge zur Raschi-Commentare*, Berlin 1901-1902, pp. 18-22 (ובתרגום עברי: א' ברלינר, כתבים נבחרים, ב, ירושלים תש"ט, עמ' 196-206 [להלן: ברלינר, כתבים – וממנו ההבאות להלן]); idem, 'Midrasch des R. Schemaja Schoschanni zum Abschnitte MGWJ, 13 (1864), pp. 224-225 (עמ' 224-225); תרומה Schemaja Schoschanni zum Abschnitte MGWJ, 13 (1864), pp. 224-225; מבווא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, מהדורת צילום, ירושלים תשכ"ה, עמ' XXIII-XXII; ביקורת על מאמרו משנת 1901-1902 של א' ברלינר (לעיל) – ראה: S. Poznanski, *REJ*, 46 (1903), pp. 310-314; ראה: א"א אורבך, בעלי ראה עוד: א' אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, ירושלים תפרי"ח, עמ' 414-416; א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ס, עמ' 34-37; א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים (בדפוס), פרק ד: הנ"ל, ר' שמעיה השושני ופירושו לשיר השירים, ספר היוכל לרב מרדכי ברויאר (בדפוס).

א' עפשטיין עסק במאמרו בעיקר בחלקו של ר' שמעיה בכינוס מפעלו הספרותי של רש"י. זהו מאמר יסודי וחשוב, שפתח את הדיון בר' שמעיה וביצירתו. אלא שלפני עפשטיין עמד חלק קטן בלבד של המקורות הרבים המצויים בכתב-יד. הנחתו הבסיסית, שא"ת כל פעולתו הספרותית הקדיש למורו הדגול, אי אפשר שוב לקיימה כלל, כשם שאי אפשר עוד לקיים את דעת אורבך, כי ר' שמעיה עומד כולו בצלו של המורה הדגול' (שם, עמ' 38): יצירתו הספרותית של ר' שמעיה, שאיננה תלויה ברש"י גדולה ביותר. כמו כן העיר עפשטיין בקצרה על דברי מדרש המובאים על שם ר' שמעיה בכראשית רבתו, במדבר רבה ובפרקי דר' אליעזר (מקדמוניות היהודים, שם); אך ספק רב אם המדובר בהם בר' שמעיה וידן (ראה במאמרי בספר היוכל לרב מרדכי ברויאר, לעיל).

א' ברלינר עסק בקיצור רב בהגהותיו של ר' שמעיה לפירוש התורה של רש"י, נושא שיידון להלן. הוא חזר והזכיר הגהות אלה – ואף זאת בקיצור נמרץ – במבואו למהדורתו של פירוש רש"י לתורה (מהדורת שנייה, פרנקפורט תרס"ה, עמ' XI-X) אפטוביצר סיכם את דעותיו של ברלינר, ודן בפירושי התלמוד של ר' שמעיה ובשאלת הקרבה המשפחתית שבינו לבין רש"י. אורבך מנה את העדויות השונות על עיסוקו של ר' שמעיה כפרשנות התלמוד. בספרי (לעיל) הבאתי את העדויות השונות על ההיקף הנרחב של יצירתו של ר' שמעיה, יצירה הטמונה עדיין, ברובה המכריע, בכתב-יד. בשאלה המורכבת בדבר הזהות בינו לבין ר' שמעיה השושני דנתי במאמרי (לעיל).

2 'אני שמעיה ור' יהודה ביר' אברהם שמענום לאלה מפי הקדוש זכור לטוב וכבוד מנוחתו. ובין תשובות הגאונים מצא רבינו הקדוש זצ"ל... (רנ"ג רבינוביץ, דקדוקי סופרים, פסחים², ירושלים תש"ך, עמ' 390).

באופן מקוטע, ולעתים אף בשיבושים. כל זאת בשל מצבו הקשה של כתב-היד. לאחר עמל רב עלה בידי לפענח קרוב ל-180 הגהות נוספות משל ר' שמעיה, המצויות בכתב-יד זה. סך הכול יש עתה בידינו קרוב ל-240 הגהות. הן כונסו יחדיו, וידאו אור בקרוב.⁷ בדברי להלן ברצוני לתאר בקצרה את אופיין של הגהות אלה ולעמוד על חשיבותן הגדולה של כתב-יד לייפציג ו לחקר נוסח פירוש רש"י לתורה.

כתב-יד לייפציג 1 – אחד מכתבי היד העבריים החשובים ביותר ששרד מימי הביניים – נכתב במאה השלוש-עשרה, ואולי כבר במחצית הראשונה שלה, בידי ר' מכיר בר' קרשביא.⁸ הוא כולל עשרה חלקים:

- (1) חמישה חומשי תורה.
- (2) הפטרות המובאות בסיום כל פרשה.
- (3) תרגום אונקלוס לתורה.
- (4) קטעים מתוך תרגום ירושלמי.
- (5) הגהות של ר' מכיר על נוסח התורה והתרגומים מתוך כתב-יד שהיו לפניו.
- (6) פירוש רש"י לתורה.
- (7) פירוש רש"י להפטרות.
- (8) הגהות ר' שמעיה על פירוש רש"י לתורה.
- (9) הגהות מעטות של ר' מכיר על פירוש רש"י לתורה, ובתוכן גם מפירושי אביו, ר' קרשביא.
- (10) חמש המגילות ובצדן פירוש רש"י (ממגילת אסתר נשתמרה רק ההתחלה בשל אובדן דפים).

מבנה זה – ובעיקר הבאת הפטרות בסיומה של כל פרשה – מלמד, כי ר' מכיר התאים את חיבורו גם לצורך התפילה בבית הכנסת. את ההגהות וההוספות של ר' שמעיה לפירוש רש"י לתורה ניתן לחלק לשלושה סוגים:

- (1) תיקונים והשלמות של רש"י עצמו שנמסרו בידי ר' שמעיה.
- (2) הגהות ופירושים משל ר' שמעיה.
- (3) קטעי מדרש גדולים – ואולי גם דיונים נרחבים – שליקט ר' שמעיה והסמיכם לכתובים.

7 בספר: א' גרוסמן ושי' עמנואל, מתורתם של חכמי אשכנז וצרפת הראשונים (כרפוס).
8 דליטש וצונץ תיארו את כתב-היד באופן חלקי בלבד – ראה להלן, הערה 55. בדקתי את צילום כתב-היד המצוי במכון לתצלומי כתב-יד שליד הספרייה הלאומית בירושלים. תודתי נתונה לעובדי המכון ובמיוחד למר בנימין ריצ'לר, על עזרתם ואדיבותם. בפיענוחן של כמה מלים קשות לקריאה נסתייעתי בד"ר אברהם דוד ובמר שמואל עמנואל. כמה הערות מועילות העירני מר יוסף עופר. אני מודה להם בזאת.

שני הסוגים הראשונים נכתבו בידי שמעיה בשולי כתב-יד, שכלל את פירוש רש"י לתורה, פירוש שאף הוא הועתק ונכתב ככל הנראה בידי ר' שמעיה עצמו, כפי שיידון להלן. רבות מהערותיו נכתבו בין השורות של פירוש רש"י – ועל כך נדון להלן. הסוג השלישי נכתב, כנראה, ביריעות נפרדות שצורפו אל גוף החיבור המקורי; כך עולה מדבריו של ר' מכיר בשני מקומות:

כתב רבנו שמעיה בגלינונו עמ"ש⁹ באגרת. ומצ' (=ומצאתי) סביב הקונטר' אגרת כתובה מזה המדרש וזה לשונו... כך כתב רבנו שמעיה באגרת התכופה לקונטרס פריש' רש"י.¹⁰ וגם זה כתו' באגרת... כל זה מהאגרת.¹¹

המדובר במדרשים ארוכים מאוד, המתארים את הסכסוך בין קורח ועדתו לבין משה רבנו. את הביטוי 'האגרת התכופה לקונטרס' נראה לפרש: האיגרת הסמוכה, הצמודה, לקונטרס שכלל את פירוש רש"י, בחינת: יריעה נפרדת. מאחר שר' מכיר לא נזקק ללשון זאת בהגהות הקצרות הרגילות, הכתובות, כפי שהוא עצמו הדגיש מספר פעמים, בשולי הקונטרס או בין השורות – נראה בכירור, כי כוונתו לומר ש'האגרת' שונה מהן.

הסוג הראשון, ההשלמות של רש"י עצמו, מובא בהצעת הלשון 'מפרש רבי', 'מפי רבי', ובדרך כלל: 'רבי' בסתם. במקום אחד אף פירש המעתיק, ר' מכיר, כי הדברים מתייחסים אל רש"י:

לבלתי רום לבבו' – כלפי קונו, יותר משאר אחיו. אבל על אחיו ישתרר. ואם ילחצם, הרי רום לבבו לקונו. ר' (=רבי). כ"כ רב' שמע' ורבו רש"י.¹²

בשני מקומות העיד ר' שמעיה, כי ההגהות נעשו על-פי בקשתו המפורשת של רש"י:

לפני בני ישראל' – בראש גייסות. מתוך שגבורים היו שכן נאמ' בגד: 'יטרף זרוע אף קדקד'. ואף משה חזר ופירש להם באלה הדברים; 'ואצו אתכם בעת ההיא וגו' חלוצים תעברו לפני אחיכ' בני ישראל' כל בני חיל', וביריחו כתו' 'החלוץ עובר לפניכם' זהו ראובן וגד שקיימו תנאם. צוני ר' להגיה. כך כתב רבנו שמעיה.¹³

9 'עמ"ש' = 'עם מה שכתוב?' 'על מה שכתוב?' 'עוד, מה שכתוב?' הקטע כולו קשה לקריאה, ופיענוחן של שלוש אותיות אלה איננו בטוח. אפשר שיש לקרוא: 'כמ"ש', דהיינו: 'כמו שכתוב'.

10 במדבר טז, כ, דף 139 בכתב-היד. ברלינר (כתבים, עמ' 198) פיענח בטעות 'באגרת התכונה לקונטרס'. רוב ההבאות מכתב-היד המזכרות להלן אינן מצויות אצל ברלינר.

11 שם, דף 140ב.

12 דברים יז, כ, דף 185א. אפשר שר' מכיר נתכוון לכתוב: 'מרב רש"י'.

13 במדבר לב, יז, דף 157ב-158א. פירוש זה הוא המצוי לפנינו ברש"י (מהדורת ברלינר, פרנקפורט א"מ תרס"ה, עמ' 346, בשינויים קלים. ההבאות להלן מפירוש רש"י הנדפס הן כולן ממהדורה זו). מכתב-יד לייפציג ו עולה, שמקורו בהגהות ר' שמעיה, על-פי בקשתו של רש"י.

יוצא מן הארון לכאן ולכאן, שלא יהו ארוכין מצד זה וקצרין מצד זה מכבד המשא לצד הקצר ומהדקין אותן ובשעת חנייתן היו מחזרין אותן ליושנן והולכין ובאין ככראשונה. ת'. ועד כאן תשוב' מורי לר' יהודה בר' אברהם.¹⁸

ההגהות של ר' שמעיה עצמו נחלקות לשלושה סוגים: הגהות שלו על פירוש רש"י, ביאורים לכתובים והבאות ממדרשי חז"ל. בהגהותיו על דברי רש"י הוא מתקן את הנוסח (ויקרא כה, ט), עורך השוואות בין פירושו במקומות שונים,¹⁹ מציע פירוש אחר (ולי נראה, ידעתי),²⁰ ולעיתים אף חולק על פירושו.²¹

רבים מפירושו של ר' שמעיה הובאו במלת ההצעה 'הגיה', אך לא כולם הם אכן תגובה והגהה במשמעות הרגילה של תיבה זו. ר' שמעיה מרבה להשתמש בה גם בהוראה של פירוש סתם. וכבר העירו על כך ברלינר ופוזננסקי.²²

כביאוריו לכתובים יש ענייני לשון רבים, שהם מרבית ההגהות.²³ עם זאת, ר' שמעיה לא הגיע בכוח ההבעה שלו לסגנון המשוכח של חבריו ר"י קרא ורשב"ם, ורחוק הוא מהסגנון המפואר של רש"י. הוא הירבה להשתמש בתרגום לצרפתית של זמנו ('לעז'). הלעזים מובאים ברובם כשהם מנוקדים, ואין דרך לקבוע בכירור אם מקורו של הניקוד בר' שמעיה או בר' מכיר; סבירה האפשרות הראשונה. על כל פנים, ספקות רבים בשאלת התעתיק הלועזי הנכון ודרך הגייתן של המלים הללו מתבררים מכתב-יד זה. זיקתו לתרגומים הארמיים לתורה אף היא מרובה ביותר, מעבר למצוי אצל כל מפרש מקרא אחר

18 כמדבר ד, טז, דף 122ב. ר' יהודה בר' אברהם למד יחד עם ר' שמעיה לפני רש"י – ראה לעיל, הערה 2. המקור ממסכת יומא הוא בדף עב ע"א, וראה שם ברש"י, ד"ה: 'מתפרקין ואינם נשמטים'.

19 כגון שמות ד, כא: "ראה כל המופתים" – פי' ר' יפה אצל יתנו לכם מופת' בוארא... תר"ש'.

20 כגון ויקרא כו, לד: "ואו תרצה" – ולי נו' תרצה היא עצמה תפויים, שכל דבר מבקש תפקידו, מדלא כתיב תרצה (האות ר"ש מנוקדת בפתח) כגזירת לרצות (למ"ד מנוקדת בחיריק, ר"ש בשוא) לרצות (למ"ד מנוקדת בשוא, ר"ש בפתח) תר"ש'. וכדומה בויקרא כו, ג, ברש"י: "ערכך" כמו ערך, וכפל הכפין לא ידעתי מאיזה לשון ע' (=עברי) הוא' (עד כאן ברש"י). ת': ואני מדמה לו באכה סדומה באכה אשורה. תר"ש'. (הציטוטים הם מבראשית י, יט – ושם 'סדמה'; שם, כה, יח).

21 כגון שמות כה, ג: על דברי רש"י 'עשאוהו לכלי שרת' – נאמר בכתב-היד: ת': לא מצינו כלי שרת של כסף, ואומ' אני [...] המנין הוצרכו לקנות בכסף לבשל מיני צבעונין. תר"ש'.

22 ראה: לעיל, הערה 1.

23 נביא כדוגמה אחד מן הכללים, שהוא, כנראה, שלו (אך אין בכך ביטחון מוחלט): 'למ"ד ונו"ן מתחלפות זו בזו, שכן דרך האותיות הזותן (התזות?) בלחיים במקום אחד, שמתחלפות זו בזו. ואותיות ד"ט ל"גית' הם 'באות' ממקום אחד מגבול הרביעי. ולכן הן ראויות שתתחלפנה אות אות בחברתה' (דף 19ב). דבריהם אלה מצויה השפעת המדקקים הספרדיים, ובעיקר יונה אבן ג'נאח. ראה: Carlos del Valle, *Die grammatikalische Terminologie der frühen hebräischen Grammatikern*, Madrid 1982, p. 40. חלק קטן מהדברים מובא בסוגריים במהדורת ברלינר, עמ' 49, כדן הבאות שנראו לברלינר כהוספות מאוחרות.

'עד מדרך כף רגל' – אפילו מקום דריסת הרגל איני מרשה לכם לעשות בארצם שלא ברשות. ת' (=תוספת): ר' צוה להגיה. כך כתב רבנו שמעיה.¹⁴

מספרן של ההגהות שמקורן ברש"י עצמו מתקרב לחמישים. הקבוצה הגדולה ביותר בתוכן – למעלה משלושים – הן הגהות שצוין בסופן 'רבי'. את מספרן המדויק קשה לקבוע, וזאת בשל מצבו של כתב-היד. 'רבי' נכתב בדרך כלל בקיצור 'ר'. אך כיוון שהסופר, ר' מכיר, נהג לציין את ההוספות על פירוש רש"י, כולל הגהות ר' שמעיה, בסימן 'ת' (דהיינו 'תוספת') – הרי מחיקה קלה (או טשטוש קל) באות ת' עלולים לציירה כאות ר'. המניין 30 כולל רק אותן הבאות שצוינה בהן התיבה 'רבי' במלואה, או שהנוסח הוא: 'ר' ת' כ"כ ר' שמעיה', דהיינו: 'רבי', תוספת, כך כתב רבנו שמעיה, או 'מ"ר' דהיינו: 'מפי רבי', או אותם מקומות, שהכתב נשמר בשלמות וכחדות, והציון לאות ר' ברור. דרך הבאה זו מונעת מאיתנו לקבוע בכירור, ברוב המקרים, אם כוונת ר' שמעיה היא, כי אף כאלה ביקשו רש"י במפורש לתקן, או שהמדובר בפירושים ובהרהורים שעלו בדיונים שבין רש"י לר' שמעיה, ור' שמעיה הסמיכם מדעתו לפירוש המקורי של רש"י.

הגהותיו של רש"י הן מסוגים שונים. יש בהן פירושים, ענייני לשון, ריאליה (גבולות ארץ-ישראל) והבאות קצרות ממדרשי חז"ל. ר' שמעיה אף שמר בהגהותיו עדויות על מחשבות¹⁵ של רש"י ועל מעשיו.¹⁶ במקום אחד מצינו יציאה נגד פירושים של אחרים.¹⁷ פעם אחת אף הכניסנו ר' שמעיה אל תוך 'המעבדה' של רש"י והעלה לפנינו את הלבטים של רש"י ואת ספקותיו לפני כתיבת הפירוש, וזאת בתשובה שכתב רש"י אל תלמידו, ר' יהודה בר' אברהם, חברו של ר' שמעיה. ממילא נמצאנו למדים מה בא רש"י ללמדנו בפירושו, ועם אילו קשיים הוא התמודד. כל אלה לא פורטו כלל בפירושו לתורה באותו מקום:

מכאן מה שהוקשה לי: כת' בארון 'ושמו בדיו'. וכת' 'לא יסורו ממנו'. בגמרא דמסכת יומ' רמינן קראי אהרדי: כת' 'והובא את בדיו בטבעות' וכת' 'לא יסורו ממנו' אתמהא כיצד מתפרקין ואינן נשמטין? הולכין ובאין היו. אלא שראשיהן גסין ואינן יכולין לצאת, ובשעת סילוק מסעות היו מצמצמין אותם כנגד חציין שיהא ראשו

14 דברים ב, ה. השווה פירוש רש"י לתורה, מהדורת ברלינר, עמ' 358.

15 כגון: 'ויש לומ' כל שראה יוסף בכניו וגידלן מונה למשפחתו. "וירא יוסף לאפרים בני שלשים" הם שותלח וערן. "גם בני מכיר ילדו על ברכיו" הם גלעד וששת בניו. קרוב ר' לומר. כך כתב רבנו שמעיה בפירושו שכ' מידו' (במדבר כו, כד, דף 150א).

16 'א"ל (=אמר לנו) ופירש לנו ר': אם עמד ישר' על גבי המלאכה ביד גוי וראה שלא נשתמש בו כלל, אין צריך טבילה. וכל' חדשים מגעיל ר' ומטבילין בכך שמה נשתמש וכלע ומחמת שמנס הוצרך להגעילם (דף 156ב).

17 'יהאומי עטלף דקרא טלפא אינו אלא טועה. ר', תר"ש', דברים יד, טז, דף 182א. והשווה: רש"י לויקרא יא, יח.

שפעל בצרפת במאות האחת-עשרה והשתיים-עשרה. תופעה זו מצויה גם בפירושו של ר' שמעיה לפיוטים.²⁴ בהגהותיו הירבה ר' שמעיה לטפל בענייני ריאליה: מידות, משקלות, חישוב זמנים, צורת מבנים, גבולות ועוד. תופעה זו רווחת בכל יצירתו של חכם זה, והיא אחד הקווים הבולטים ביצירתו.

בעקבות רש"י, אף ר' שמעיה מחפש סיבה ותכלית לכתובים הנזכרים במקרא, הנראים לכאורה כמיותרים. הוא זה שהעיר על הכתוב 'אם יעקב ועשו' (בראשית כח, ה): 'איני יודע מה בה (=בא) זה ללמדנו', לשון שנכנסה בעטים של מעתיקים לגוף פירושו רש"י ומקובלת כחלק מפירושו לתורה. לעומת זאת, במקום אחר הוא ניסה למצוא הסבר לתמיהה דומה שהעלה רש"י:

'במקום אשר דבר אתו'. על דברי רש"י: 'איני יודע מה מלמדניו' נאמר: תי' (=תוספת: רבי). ואני אומר: קובע מקום לתפלתו בא ללמדנו, לכך שנה וישלש. ת' (=תוספת) מדעתי. כך העתקתי מכת' (=מכתבת) יד רבנו שמעיה.²⁵

כרש"י, גם ר' שמעיה מרבה להביא מדברי המדרש. כחלק מהגהותיו השלים והציע דברי מדרש שרש"י לא הביא. בדיקתם מלמדת, כי בחר להביא בהגהותיו דברי מדרש קצרים שנראו לו כפשט או כפירוש מתבקש, כגון:

'וימכרו את יוסף לישמעאלים בעשרים כסף'. ת': 'בעשרים כסף' שני כספי לכל אחד. וכי תעלה על דעת' נער יפה כמותו נמכר בעשרים? אלא מפורד נחשים ועקרים שבכור ברח ממנו דמו והוריקו פניו, תר"ש.²⁶

לעיתים הגיה את המדרש שהובא בידי רש"י בתרגום לעברית וניסחו בנוסח הקרוב יותר ללשון המקור הארמי, כגון: 'אמור להם' – 'לא תברכום בחפזון ובהלות, אלא בכוונה ובלב שלם' (לשון רש"י). והגהת שמעיה: 'לשון אגדה: באנגריא ובבהלות, ככר"ש'.²⁷ דוגמה זו אף היא מאלפת. הנוסח בתנחומא הוא:

24 ר' שמעיה אף יצר הרבה בלשון הארמית. הוא זה שכתב את רוב הפירושים הארמיים לפיוטים הארמיים שנכתבו על עשר הדברות, המצויים במחזור ויטרי ובמקבילות. הראיות לכך מובאות בספרי (לעיל הערה 1).

25 בראשית לה, יג, דף 31א. גם במהדורת ברלינר מובא הפירוש בלא סוגריים, שאותם נהג ברלינר לציין לגבי פירושי רש"י המצויים רק בחלק מכתבי-היד, ואשר נראו לו כהוספה.

26 שם, לו, כח, דף 34א. הפירוש מצוי בתנחומא על אחר. למקבילות נוספות – ראה: לי גינצבורג, אגדות היהודים, ג, רמת-גן תשכ"ח, עמ' 218, הערה 51; מ"מ כשר, חומש תורה שלמה, ו, ניר-ירוק תש"ח, עמ' 1428, אות קסח.

27 במדבר ו, כב, דף 125ב. המקור הוא בתנחומא על אחר.

כה תברכו את בני ישראל אמור להם. 'אמור' – מלא כתיב. אמר להם הקדוש-ברוך-הוא לכהנים, לא מפני שאמרתי לכם שתהיו מברכין את ישראל, תהיו מברכין אותם באנגריא ובבהלות. אלא תהיו מברכין אותם בכונת הלב, כדי שתשלים הכרחה בהם.

רש"י – כדרכו במקומות הרבה – שינה מעט, והביא זאת בנוסח ברור לרוב הבריות בזמנו, אף אם לא שמר על ההוראה המקורית של התיבה 'אנגריא'. קשה להעלות על הדעת, שר' שמעיה לא הכיר דרך זו של רבו בהבאת המדרשים בפירושו למקרא; אף על פי כן הוא מצא לנכון להעיר על הלשון המקורית של המדרש. קשה לקבוע, אם חיבת לשון המדרש היא שגרמה, או שלדעתו התרגום של רש"י במקרה זה אין בו כדי לשמור במדויק על לשון המדרש, ואולי חיבתו הרבה ללשון הארמית – שעליה הערנו כאן מספר פעמים – עומדת בשורשי הדברים. על כל פנים, מסתבר שיש כאן ביקורת סמויה ומוצנעת – ואולי פליאה – של התלמיד-החבר הקרוב על מעשה רבו.

ר' שמעיה מתמודד גם הוא עם שאלת הפשט לעומת הדרש, אך במידה פחותה בהרבה מזו המאפיינת את פרשנותם של חבריו, רשב"ם ור"י קרא. רק לעיתים רחוקות העיר ר' שמעיה על פירוש המובא ברש"י כי הוא דרש, והציע במקומו פירוש אחר על דרך הפשט.²⁸ ואף שנוזק כאן ולעיתים בפירושו במקומות אחרים לפשט, וגם קבע כמה כללים בדרכי השימוש של לשונות המקרא, קשה לראותו כנציג מובהק של אסכולת הפשט שפרחה אצל כמה מחכמי ישראל בצרפת במאה השתיים-עשרה. להיפך, ר' שמעיה השקיע מאמץ גדול ביותר בכינוס ספרות המדרש.²⁹

28 כגון: שם, כא, ז, דף 144א, ד"ה: 'ויטר מעלינו את הנחש'.

29 הוא השתמש הרבה מאוד בספרות המדרש, בין השאר גם בספר יוסיפון, ואף זאת יותר מאשר כל חכם אחר בגרמניה ובצרפת באותה תקופה. בסידורו היו קבאות גם מן הספרות האפוקליפטית (ראה, למשל, המצוי במחזור ויטרי, עמ' 736). על כל זאת – ראה בספרי (לעיל, הערה 1). שאלה רבת עניין, הקשורה לעשייתו בתחום ספרות המדרש, היא שאלת זהותו עם ר' שמעיה השושני. שני חיבורים של חכם בשם זה מצויים בכתב-יד מינכן 5: פירוש מדרשי מובהק לפרשת המשכן בספר שמות ופירוש דומה לשיר השירים. הפירוש הראשון נדפס בשתי מהדורות – את האחת הוציא ברלינר (ב' 1864, וראה לעיל, הערה 1), ואת האחרת הוציא הרב ח"י א גר (שלשה מאורות הגדולים, יוהנסבורג תש"י, עמ' קכג-קלג). הפירוש לשיר השירים טרם נדפס; הכינותי אותו לדפוס והוא אמור לראות אור בקרוב. ר' שמעיה השושני מתגלה בשני חיבורים אלה כאחד מגדולי היוצרים בספרות הדרש בימי הביניים. יתר על כן, יש להניח שגם פירושים על דרך הדרש המצויים בבראשית רבתי, בבמדבר רבה ובפריקין ד' אליעזר יצאו מתחת ידו. למקורות אלה – ראה: א' עפשטיין, מקדמוניות היהודים (לעיל, הערה 1) ומכאור של ח' אלבק למהדורתו למדרש בראשית רבתי,² ירושלים תשל"ז.

ר' שמעיה השושני חי ופעל בין 1025 לאמצע המאה ה-12, כפי שעולה מן קבאותיו ומגורמים אחרים. החוקרים נחלקו בשאלה, האם יש לזהותו עם ר' שמעיה דידן תלמיד רש"י. הקדשתי לכך דיון מפורט (ר' שמעיה השושני ופירושו לשיר השירים) [לעיל, הערה 1]. הראיתי, כי מקורו של השושני הוא בארץ מוסלמית, וכי – בניגוד לדעה המקובלת על החוקרים – עדיף לפרש את הכינוי 'השושני' כמרום לשם העיר 'שושן הבירה', דהיינו, ככינוי ליהודי שבא מפרס, מבבל, או מארץ מוסלמית אחרת, ולא כרומז לעיר Soissons שבצרפת. עם זאת, הואיל ור' שמעיה תלמיד רש"י שהה זמן ממושך מתוך לצרפת וקרוב להניח שמוצאו מאיטליה (וכן גם בשל השימוש המרובה שעשה בשפות זרות), אפשר להניח

ספרייתו היתה עשירה ביותר. לא מצינו בסביבתו ובזמנו חכם אחר שנוקק במידה כה מרובה לספרות קדומה, מדרשית ואחרת. כך עולה גם מפירושו לפיוטים ומסידור התפילה שכתב וערך.

ר' שמעיה דרש את לשון הכתובים, וחיפש בהם קונוטאציות ורמזים לעניין הנדון, כגון: את לשון הכתוב 'ותחלינה שבע שני הרעב' (בראשית מא, נד) הוא פירש: 'חולניות היר'. כלומר, לדעתו, לא במקרה נכתבה התיבה 'ותחלינה': יש בצליל שלה קונוטאציה אל לשון מחלה, והיא רומזת אל הרעב הממשמש לבוא. אך בדרך כלל הוא לא הקדיש תשומת לב מרובה לעניינים ספרותיים. מבין היוצאים מן הכלל ראוי להעיר על פירושו, בעקבות המדרש, למיתת אהרן: 'ובמילואים כת' קח את אהרן ואת בניו' להודיעך בלשון שקירבו לכהונה. בו בלשון אמ' לו לעלות להר. תר"ש.³⁰

בהגהותיו הביא ר' שמעיה גם פירושים משל חכמים אחרים, ביניהם כאלה שאינם מוכרים לנו ממקום אחר:

ויהי עוד כברת הארץ לבוא אפרתה' - ת': רבנו שמעיה פ"י בשם ר' שלמה ב"ר יונה 'כברת' ל' (=לשון) ערבי עיר גדולה מדינא כבירא כרך גדול, חסין כבירא חסן כביר (כך!)³¹

'ואש מתלקחת' נלקחת מיד ליד כדי להצטנן להותיר פליטה שלא תשחית דשאים שלא עלו בקנה ולקו בארבה, כעין שמצינו ביחזקאל וישלח הכרוב את ידו אל האש וישא ויתן אל חפני האיש לבוש הבדים' ונצטננו הגחלים בין הידים. אבל סדום שלא עשתה פליטה כת' בה גפרית ואש מאת י"י וגו'. ר' יצחק ב"ר יוסף. תו' רבנו שמע' (שמות ט כד, דף 56א).

כן הביא פירוש מ'ישראל יוני' ואולי גם מר' אהרן ומר' יוסף בן יצחק.³² אין אנו יודעים היכן

כדוחק שהוא הוא השושני, ושהפירושים המדרשיים הנדונים נכתבו לפני כואו אל בית מדרשו של רש"י בטוראה. אולם אופי הפירושים האלה של השושני וסגנתם עדיין מטום את הדעת להנחה, שהמדובר בשני חכמים שונים.

30 במדבר כ, כו, דף 143ב. המקור מצוי בתחומא, חקת, פרשה יז ובמקבילות.

31 مدينة كبيرة, حصن كبير (עיר גדולה, מצצר גדול), בראשית לה, טז, דף 331. חלק מן המלים הערביות מנוקדות. המקור נכלל במאמרו של ש' עפשטיין על המלים הערביות שנוכרו בפרשנות המקרא היהודית בצרפת הצפונית: 'Recherches sur les comparaisons de l'Hebreu avec l'Arabe chez les exégètes du Nord de la France', REJ, 47 (1903), p. 50

32 ר' יצחק ב"ר יוסף נזכר בשו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתטז (בתוך: ש' אידלברג, תשובות רגמ"ה, ניר-יורק תשט"ז, סימן נו), אך אין בידנו יכולת לקבוע בבירור אם המדובר בו. ישראל יוני - ברש"י לבראשית מג, יא, דף 39א: 'ובפירושי א"ב של רבי מכיר ראיתי פישטאציש (=בלע"ז). ת': מצא' נמחק בפיר' שכ' רבנו שמעיה "ונדמה לי שהן אפרטיקין" ומוגה מכת' ידן: ואמר לי ישר' יוני שהוא מין פרי הדומה לערמונים'.

ר' שמעיה מוזק את מה שהעתיק מפירושו של רש"י בשל הזיהוי שאותו שמע מר' ישראל יוני'. ככל הנראה הכוונה לחכם שמוצאו מביזנטיון; אך עדיין אפשר, כי 'ישראל' איננו שמו הפרטי של אותו

קיבל ר' שמעיה את כל הפירושים הללו. אפשר מאוד, שחלקם שמע מחכמים בהיותו מחוץ לצרפת, וכנראה שר' שמעיה שהה מחוץ לצרפת זמן רב. יש להניח שהוא נולד במרכז יהודי אחר, וממנו היגר מאוחר יותר אל צרפת. ידיעת היוונית ועדויותיו על ערך משקלות בקושטא ועל שמות מטבעות באיטליה, מטום את הדעת להנחה, שמוצאו מאיטליה (הדרומית?). גם בשמו יש סיוע מה להנחה זו.³³

האם כל ההגהות שכתב ר' שמעיה על פירוש רש"י הן אלה שהביא ר' מכיר בספרו זה, או שאלה הן לקט בלבד, ובעותק של ר' שמעיה - שהיה בידי ר' מכיר - היו הגהות נוספות? ככל הנראה; אלה הן לקט נבחר בלבד, על-פי שיקול דעתו של ר' מכיר. ניתן להביא לכך מספר ראיות, ונסתפק כאן בשלוש:

(א) בפירושו לכתוב 'בנתיו ובנות בניו' (בראשית מז, ז) כתב ר' שמעיה:

כל מה שהיה בנותיו כגון דינה שהיא לבדה היה לו בבנות, כלשון 'בני דן חשים'. כל בניו של דינה (צ"ל: דן) הוא היה חושים לבדו.

על כך העיר ר' מכיר: 'כ"כ רבנו שמעיה ואחר הביא ראייה. וכמה פעמין (!) מוכיח כן'. הראיות השונות (=ראיה... כמה פעמין מוכיח כן) שהביא ר' שמעיה אינן בהגהה זו, ולא הובאו בידי ר' מכיר.

(ב) במספר כתבי-יד של פירוש רש"י לתורה מובאת פעמיים, בפרשת ויצא, דעתו של חכם בשם 'ר' שמעון', שאותו תיאר הכותב כ'מורי'. הרבה התלבטו חוקרים בזהותו של ר' שמעון זה, וזאת בהניחם כי רש"י הוא שהביא מדברי תורתו.³⁴ כתב-היד אשר לפנינו מלמד, כי המדובר בר' שמעיה. הדברים נכתבו בידי תלמידו בשולי פירוש רש"י, ומעתיקים

האיש, אלא כינוי יהודי. אין זו העדות היחידה על קשריו של ר' שמעיה עם ביזנטיון. ראה הדיון בספרי (לעיל, הערה 1).

ר' אהרן - ברש"י לבראשית יא, לב, דף 8ב, ד"ה: 'וימת תרח בתוך': 'מצאתי מכת' (=מכתבת) רב' שמעיה בע"נ(?) כתוב לפיכך הנון הפוכה, לומ' לך עד אברהם תרון אף של מקום. ומוג' (=ומוגה): מבחוץ. ר' אהרן פ"י. וככה נרמז במחק'.

ר' יוסף בן יצחק - ברש"י לשמות א, טז, דף 47ב, ד"ה: 'על האבנים': 'על האבנים. מושבת אשה היולדת, לפיכך קורוהו ל' אובני' שבשעה שכורעת לילד מצננת כאבנים, ואובנים של [אולי נתכוון: שם] כלי יוצר לפי שעושה עפר הארץ כלי קשה כאבנים. יוסף בר' יצחק. אין ביטחון, כי תוספת זו מקורה בר' שמעיה. על חכם בשם ר' יוסף בר' יצחק שחי באותה תקופה - ראה בספרי: 'תכמי אשכנז הראשונים', ירושלים תשמ"ט, עמ' 90.

33 הדיון והמקורות מצויים בספרי (לעיל, הערה 1). אחת מעדויותיו נשתמרה במחזור ויטרי (מהדרות הורוביץ), גירסברג תרפ"ג, עמ' 312: 'דהב אובריזא - זהב טהור. בני רומי קורין למופו אובריזא'. המלה במקורה היא יוונית, והשתמשו בה גם כימי-הביניים לציון זהב טהור. אף נהגו לחתום על זהב בתיכה Obyrza, להעיד עליו כי זהב טהור הוא. תודתי לפרופסור ד' שפרבר, שסייע לי בבירור עניין זה.

34 ראה א' עפשטיין, מקדמוניות היהודים (לעיל, הערה 1), עמ' שכא; א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 32), עמ' 117 והערה 48; שם מובאת ספרות נוספת.

הכניסום בטעות לתוך הפירוש. מעתיק מאוחר פיענח את ראשי התיבות 'שמ' (=שמעיה), בטעות, כ'שמעון'. חילופים בין שמות אלה חוזרים גם במקומות אחרים.³⁵ רק אחת משתי ההבאות על שם 'ר' שמעון מצויה בהגהות של ר' שמעיה, שאותן הביא ר' מכיר; השנייה איננה.³⁶ ברור שגם היא משל ר' שמעיה, ויש להניח שאף היא היתה בין הגהותיו. (ג) חומר נוסף של ר' שמעיה, שהולם בחלקו את ההגהות שבכתב-יד לייפציג, אך איננו בו, מצוי בסתם בכתב-יד מינכן 37.5

נראה כי ר' מכיר השתדל להעתיק את כל התיקונים וההשלמות שנעשו על-פי בקשתו של רש"י, או בשמו. כך עולה מדבריו לשמות כז, יח. ברש"י שבכתב-היד נאמר: 'וקמה חמש מאות – גובה מחיצות החצר והוא רחב הקלעים. כאן פי' רבנו שמעיה בשם רבי' ש"י (=שלמה יצחקי) סביב פירושו דבר על עובי הכתלים, אך מצ' (=מצאתי) הדף נקראה. יש כאן מעין הבעת צער והתנצלות על חוסר יכולתו להביא אותה הוספה של רש"י. במציאות זו – שלפנינו רק חלק מהגהות ר' שמעיה – טמון, ככל הנראה, ההסבר לעובדה, כי מראשית פרשת 'כי תצא' ועד סוף ספר דברים לא הביא ר' מכיר כל הגהה שהיא מר' שמעיה; משום מה החליט שלא להביא, אף שהיו לפניו. דעה זו מסתברת, אך קשה לקבוע בזאת מסמרות. עדיין אפשר שהיה לכך מניע אחר, שנעלם מאתנו, אך לא מסתבר לתלות זאת בקרע בשולי הדפים בעותק ספרו של ר' שמעיה. על פגמים לצורים בכתב-היד העיר ר' מכיר פעמיים, וקשה להניח שלא היה מעיר על פגמים וחסרונות כה רבים מפרשת 'כי תצא' ועד לסוף הספר. עם זאת, אין לשלול לחלוטין את האפשרות שר' שמעיה לא השלים את ההגהות על פירוש רש"י לתורה. אף אפשר שחלקן היה בחיבור אחר, שלא עמד בפני ר' מכיר. מ'האיגרת התכופה' שזכרה לעיל, הביא מעט מאוד, והדעת נותנת שהיו בה הגהות ארוכות נוספות.

חלק מן ההגהות של ר' שמעיה המצויות בכתב-יד לייפציג – וככל הנראה גם פירושים

35 וכבר העיר עפשטיין (שם, עמ' שי, הערה 2), כי שמות אלה נתחלפו לרוב למעתיקים ('השמות שמעון, שמעון, שמעיה מתחלפים תמיד'). 'המפסיד' העיקרי מחילופין אלה הוא ר' שמעיה.

36 שתי ההבאות הן: (1) בראשית כז, כח: 'ויתן לך – אם לאוי... אבל נכרי... כדי שלא יקרא עליך תגר' בחלק מכתב-היד הדברים מובאים על שם 'ר' שמעון מורי' – ראה: מהדורת ברלינר, עמ' 55, הערה 1. ואצל עפשטיין, שם, עמ' שכא. (2) בראשית לב, ל, ד"ה: 'למה זה תשאל. אין לנו שם קבוע' וכו'. בכתב-היד הנ"ל אף הם מובאים בשם 'ומפי מורי ר' שמעון שמעתי... (ברלינר, שם, עמ' 68, הערה 10). מאחר שייחוס ההבאות הוא באותו סגנון ('ומפי ר' שמעון מורי' וכו'), במקומות סמוכים ובאותו כתב-יד (ראה: עפשטיין, שם), הדעת נותנת כי המדובר באותו כותב. הפירוש הראשון מצוי במדויק בהגהות שמעיה שבכתב-יד לייפציג 1 (דף 222) וחתום בסופו: 'תר"ש, כבשאר ההגהות'!

37 על כך – ראה ספרי הנוכר (לעיל, הערה 1). בכתב-יד מינכן 5 מובאים מקורות שונים מרש"י, הדומים בניסוחם לאלה שבכתב-יד לייפציג 1. לרבות שיבושים שנפלו בהבאות של ר' שמעיה מן המקרא. יש בכך סיוע להנחה, שגם הסופר של כתב-יד זה עשה שימוש, לפחות חלקי, בספר שמעיה או בהעתקה ממנו. כאמור, זמן חיבורו של כתב-יד מינכן 5 מקביל בערך בזמנו לחיבורו של ר' מכיר

נוספים שלו שאינם בכתב-יד זה – הובאו בסתם בכתב-יד מינכן 5, בצמוד לפירוש רש"י לתורה, יחד עם השלמות נוספות מספרות המדרש. ר' מכיר חזר ובדק את העתקותיו, ותיקן שיבושים שונים. בכמה מקרים אף השלים, מאוחר יותר, תיבות, שאותן השמיט בהעתקתו הראשונה; אלא שבבדיקה זו לא היה די כדי לבער כל הטעויות שנפלו בהעתקותיו.

הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה

ר' מכיר הביא, בדרך כלל, את הגהות ר' שמעיה בשולי פירוש רש"י, ולעתים בגוף הפירוש, בציון התיבה 'תוספת'. ברור לחלוטין, כי ר' מכיר הוא שכתב הן את דברי רש"י והן את ההגהות של ר' שמעיה. כך עולה מן הזהות המלאה בכתב-היד, מתכנון הדפים³⁸ ומהערותיו המפורשות של ר' מכיר. ר' מכיר אף נהג לקטש ולעטר את השם 'מכיר' המצוי במקורות אשר לפניו, כדרכם של סופרים ומעתיקים בימי-הביניים, שרמזו לשמם, ובכך יש עדות נוספת וברורה לבעלותו על כתב-היד.

כמו כן ניתן לקבוע בוודאות כי ר' מכיר החזיק בידיו את החיבור המקורי שהכיל את ההגהות שכתב ר' שמעיה, וממנו נטל והעתיק – וכבר העיר על כך ברלינר בדבריו הנוכחים, למעשה, העיד על כך ר' מכיר במפורש מספר פעמים, כגון: '...שמעיה. כ"מ (=כן מצאתי). מכת' (=מכתבת) ידו'; 'כך העתקתי מכת' יד רבנו שמעיה'; 'כך העתקתי מכת' ידו של רבנו שמעיה'.³⁹ ועוד.

חשובה יותר ומורכבת יותר היא שאלת טיבו של פירוש רש"י עצמו. מהו המקור שממנו נטל והעתיק ר' מכיר פירוש זה? האם נוסח זה הועתק בידי ר' מכיר מפירושים שונים של רש"י שהיו לפניו (בכחינת 'נוסח אקלקטי'), או שמא לקחו מחיבור אחד שאותו ראה כמוסמך? ושאל חיבור יחיד זה הוא פירוש רש"י שהיה ב'ספר ר' שמעיה', כלומר בחיבור שבו מצויות ההגהות? אין צריך לומר כמה גדולה חשיבותה של שאלת יסוד זאת. אם אכן ההנחה השלישית היא הנכונה, כי אז לפנינו נוסח רש"י שיש לראותו כבעל חשיבות ראשונה במעלה, שהרי ר' שמעיה ישב במחיצתו של רש"י וסייע לו הרבה בפעילותו הספרותית, כולל הגהות פירושו למקרא.⁴⁰ הנוסח שלו ודאי היה מנופה ומדווקדק. ואם

38 לעתים צומצם חלק מרוחב הטורים שבהם כתב ר' מכיר את פירוש רש"י, ולעתים הושארו רווחים גדולים בין השורות. כל זאת כדי להניח מקום להגהות ארוכות של ר' שמעיה. כאמור, במקומות שונים שולבו ההגהות אל תוך פירוש רש"י עצמו. בציון התיבה 'תוספת'.

39 'כך העתקתי מכת' (=מכתבת) יד רבנו שמעיה' – בראשית לה, יג, דף 31א. 'כך העתקתי מכת' ידו של רבנו שמעיה' – בראשית לו, לה, דף 33א. '...שמעיה. כ"מ (=כך מצאתי) מכת' ידו' – במדבר יב, יג, דף 134א, וכאלה נוספים.

40 'ומכל מקום אני טעיתי באותו פירוש... וסתרו דברי זה את זה. ועתה עסקתי בה עם אחינו שמעיה והגהתי' – גיגור, מלא חפנים, ברלין תר"ע, עמ' 39. וראה מאמרו של עפשטיין, ואצל פוננסקי (לעיל, הערה 1). ר' שמעיה שהיה זמן מרובה במחיצתו של רש"י והיה כבר אז תלמיד-חכם מובהק, רש"י נכח בחזנתו בתו של ר' שמעיה, ואף אמר שם דברי תורה (המקורות לכך מובאים בספרי [לעיל, הערה 1]).

[14]

העתיק ר' מכיר מספר ר' שמעיה גם את פירוש רש"י - כפי שיידון להלן - כי אז לפנינו נוסח פירוש רש"י הקרוב ביותר אל המקור, המצוי כיום בידנו. לדיון זה כולו השלכה חשובה ביותר על שאלת גילוי הנוסח הקרוב ביותר לפירוש המקורי כפי שכתב אותו רש"י. כבעיה זו התחבטו כבר כמה מנושאי כליו של רש"י, וכן חוקרים שונים, ראשונים ואחרונים. לפני זמן קצר סיכם א' טויטו את המקובל בנושא זה כיום על החוקרים:

המעין בכתב-יד של פירוש רש"י לתורה יגלה, כי אין בנמצא בעולם כתב-יד של רש"י עצמו או כתב-יד שהועתק סמוך לזמן כתיבת הפירוש על-ידי רש"י. כתב-יד העתיקים ביותר שהגיעו לידנו - ומספרם מועט - הם מן הרבע השני של המאה השלוש-עשרה.⁴¹

במחקרים אלה כולם נפקד מקומו של כתב-היד אשר לפנינו, אשר לדעתי ראוי להיחשב כמקור החשוב ביותר המצוי כיום בידנו וככלי העזר העיקרי לכל חקירה בשאלת הנוסח של פירוש רש"י לתורה. וזאת בשל שלושה גורמים: (א) קדמותו. הוא נכתב במאה השלוש-עשרה, ואולי כבר במחצית הראשונה שלה, כפי שיידון להלן, ובשל כך הוא אחד מכתבי-היד הקדומים ביותר של פירוש רש"י לתורה המצויים בידנו. (ב) השוואת ההגהות של ר' שמעיה עם פירוש רש"י שבכתב-יד ובדפוסים מלמדת, כי רבות מהגהות אלה הוכנסו ביד מעתיקים לתוך פירוש רש"י והפכו להיות חלק ממנו, למרות שלא היו בפירוש המקורי כפי שקתבו רש"י. עתה יכולים אנו לגלות רבות מהן ולהחזירן לרשותו של בעליהן.⁴² (ג) חשוב עוד יותר הוא נוסח פירוש רש"י המצוי בגוף החיבור, שעליו הוסיף ר' מכיר את הגהותיו של ר' שמעיה. לדעתי, נוסח זה - כנראה כולו, ולפחות בחלקו הגדול - הוא נוסח רש"י שנכתב בידי ר' שמעיה עצמו, וככל הנראה עוד בחייו של רש"י.⁴³ כלומר, הקונטרס שהיה מצוי

מכל אלה עולה, כי ר' שמעיה היה מבוגר מן הרשב"ם, שהיה צעיר לימים בשבתו לפני רש"י, וקנו. על האפשרות שהרשב"ם נשא לאשה את בתו של ר' שמעיה, ראה: אפטיוביצר (לעיל, הערה 1), עמ' 415. גם לאחר שר' שמעיה עזב את בית מדרשו של רש"י, הוא שמר עמו על קשר הדוק, והקרבנה הנפשית הגדולה שביניהם נותרה בעינה. רמז לכך נמצא גם בסגנון כתיבתו של רש"י אילו: 'לשלומך אתה שמעיה אחי אני שלמה אוהבך שואל, ואשר השלום שלו ישקיטך לשלום, וישוב לשוש עליך לטוב' (כתב-יד קיימברידג' Add. 667). ראה: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 32), עמ' 269. א' טויטו, 'גלגולי הנוסח של פירוש רש"י לתורה', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 211-242 (המביאה - מעמ' 216). לספרות נוספת הדנה בנושא זה, ראה: שם, הערה 4.

42 במהדורתו לפירוש רש"י נתן ברלינר רבים מפירושים אלה בסוגריים, וזאת בשל הימצאות פירושים אלה רק בחלק מכתב-היד. כתב-יד לייפציג 1 מלמד, כי בחמישים אחוזים לערך מן המקרים הוא קלע אל האמת (וזהו אחוז גבוה מאוד, בהתחשב בכיובי המקורות והנוסחאות). הסתמכותו הרבה של ברלינר על כתב-יד מינכן 5 - אשר יש לו, כאמור, זיקה מסוימת אל 'ספר שמעיה' - אפשר שאף היא הביאה לכו הזיקה היא אל חיבורו המקורי של ר' שמעיה או אל מקור שהעתיק ממנו, אך לא דווקא זה של ר' מכיר.

43 אין באף אחת מן ההגהות ברכת המתים על רש"י, וזאת בניגוד לדרכו של ר' שמעיה להקפיד על הבא ברכה זו בחלק מחיבוריו האחרים בהזכירו את רש"י. הוכחה חד-משמעית אין בואת; אפשר שר' מני השמיטן (אך הדבר רחוק מאוד). על כל פנים, מאחר שרוכ ציורו הספרותית של ר' שמעיה נכתב עו

[15]

בידי ר' מכיר היה כולו מעשה ידיו של ר' שמעיה. מעותק זה העתיק ר' מכיר גם את דברי רש"י וגם את ההגהות של ר' שמעיה. להנחה זו יש ראיות שונות מתוך דבריו של ר' מכיר, ואחת החשובות שבהן מצויה בדבריו של ר' מכיר בתיאור גבולות ארץ-ישראל שבפרשת 'מסעי':

בפירוש שכת' רבנו שמעי' מצא' נקרע זה הקרן, ומפי' אחר' העתק' אילו הפסר':
'וזה' 'והיו' 'ויצא' 'ויהי'.⁴⁴

ר' מכיר מספר, במעין התנצלות, שבדלית ברירה נטש את המקור ממנו העתיק כל הזמן את דברי רש"י - ספרו של ר' שמעיה - וזאת בשל קרע בשולי הדף בעותק המקורי של ר' שמעיה, ונזקק למקור אחר. המקור 'הקבוע', שממנו נטל ר' מכיר את פירוש רש"י, הוא העותק של ר' שמעיה עצמו, כמפורש בדברי ר' מכיר. אין כל אפשרות לומר, כי דברי ר' מכיר מתייחסים אל הגהות ר' שמעיה בלבד שהיו חסרות והועתקו ממקור אחר. הגהות כאלה אינן מובאות שם כלל, אלא דברי רש"י בלבד. ר' מכיר אף מונה את הפסוקים שאותם העתיק ממקור אחר, עדות לרדקנות ולהקפדה המאפיינים ככלל את עשייתו. הוא חש כאחריות הגדולה הרוכצת על כתפיו, כנראה מתוך הבנת הערך הגדול והמיוחד שיש לעותק שאותו החזיק בידו. הוא עשה כן גם במקומות אחרים, כפי שיידון להלן.

מקור מעניין אחר הוא פירושו של רש"י לבראשית יח, לב: 'אולי ימצאון שם עשרה'. כרש"י שם נאמר: 'זעל ידי צירוף כבר ביקש ולא נמצא'. על כך מעיר ר' מכיר בשוליים: 'ק"ל על 'שמע' שכת' (=קשה לי על שמצאתי שכתב) רב' שמ' כך... והוא נושא ונותן באריכות רבה עם פירוש זה, שכינהו 'מה שכתב רבנו שמעיה'. זאת אף שברור לחלוטין כי המדובר בפירוש רש"י עצמו. מהגהות ר' שמעיה לא הובא שם כל דבר בעניין זה. כה גדולה היתה זיקתו של ר' מכיר להעתקת ר' שמעיה, עד שהוא ראה את נוסח פירוש רש"י בסתם, שהיה בספר שמעיה, כחיבור שנכתב בידי ר' שמעיה.

במקומות שונים העיר ר' מכיר במפורש, כי דברי רש"י שכתב - מקורם בעותק של ר' שמעיה. לכאורה יש בכך משום סתירה לקביעתנו האמורה, שהרי אם באלה מצא לנכון להדגיש כי נלקחו מספרו של ר' שמעיה, הרי שאחרים נלקחו מחיבורים אחרים. אך בדיקת מקומות אלה מלמדת, כי הדגשת הבעלות של ר' שמעיה על אותם פירושים הובאה כמקומות 'בעייתיים', דהיינו באותם מקומות שבהם נוסח ר' שמעיה שונה מהמקובל. ר' מכיר חשש שמא נוסח כתיבתו ייראה כשיבוש, שמקורו בהעתקה לקיחה שלו, ולכן הוא בא להדגיש שכן מצאם בספר שמעיה, והביאם כלשונם. לא זו בלבד שאין בהם סתירה

כחיי רש"י (ראה ספרי [לעיל, הערה 1]), ואין בהגהות אף לא פעם אחת ברכת המתים על רש"י - קרוב הוא שהן נכתבו עוד בחייו.

44 דף 161א. זאת בצד ציור גדול של גבולות ארץ-ישראל, וראה על כך להלן, הערה 66. הכתובים החסרים בספר שמעיה' ואשר הועתקו מספר אחר הם: במדבר לד, פס' ז, ח, ט.

השאר את דברי ר' שמעיה במקומם ולא העבירם למקום הנכון, והסתפק בהערה על כך. ואכן, טעות זו נותרה 'לדורות' בפירוש רש"י לתורה – מפרשי רש"י דנו בכך. כמה מחכמי ישראל אף סברו שאין כאן טעות, אלא הקדמה מכוונת.⁴⁵ על כל פנים, ר' מכיר הקפיד לשמור על נוסח רש"י שאותו העתיק ר' שמעיה, מבלי שהיה לו הסבר למקור הטעות. 7. שמות כט, ב: 'משוחים בשמן, אחר אפייתן מושחן כמין כי כף יונית שהיא עשויה כנון שלנו ג'. על כך נאמר בשוליים: 'כ"מ (=כן מצאתי) מכת' יד רבנו שמעיה כי כף'. אף, כאן העיר ר' מכיר על הנוסח המשונה לכאורה,⁴⁶ שכן מְצָאוּ בנוסח רש"י שהעתיק ר' שמעיה, והשאירו במקומו. 'מכתיבת יד רבנו שמעיה' מתייחס בכירור אל דברי רש"י, שהרי ר' שמעיה לא העיר על כך דבר.

8. שמות לג, כא: 'הנה מקום אתי' – ברש"י שבכתב-היד נאמר: 'זמשם תראה מה שייתראה, זהו פשוט'.⁴⁷ בהגהת שוליים: 'שני יודיין, הגיה רבנו שמעיה'. מעל האות יו"ד בתיבה 'שייתראה' יש עיגול קטן, המסמן שאליה מתייחסת ההגהה – אפשר כי ר' שמעיה כתב כן לאחר שנשא ונתן עם רש"י. גוף פירוש רש"י שבכתב-היד הוא כנוסח ר' שמעיה, ור' מכיר העיר על השינוי.

9. שמות לד, ה: 'ויקרא בשם ה''. בגוף פירוש רש"י שבכתב-היד: 'מתרגמי' וקרא בשמא יי'. בהגהה בשוליים נאמר: 'ככר"ש' (=כן כתב רבנו שמעיה). אף כאן השאיר ר' מכיר את נוסח ר' שמעיה בגוף פירוש רש"י, למרות השוני מנוסח התרגום של אונקלוס המצוי אצלו בכתב-יד לייפציג, שם: 'בשמא די', שהועתק מספר, שר' מכיר החשיבו מאוד.⁴⁸

10. במדבר ה, ל. ברש"י, אחרי 'יולדת לבנים', 'ת' תור' הקני' אשר תש' ונטמ' (=תוספת: תורת הקנאת אשר תשטה ונטמאה) – הרי פירשתי לך תורת מי שקינא לאשתו ונטמאה שעד אחד נאמן בה בטומאתה כמו שאמור למעלה "ועד אין בה". או "איש אשר תעבר עליו" וגו' והדבר ספק אם נטמאה אם לאו "והעמיד את האש" וגו'. ונקח'.

בהערה בגוף הפירוש, אך באותיות קטנות יותר, זהות בצורת כתיבתן לקודמותיהן, ואף הן משל ר' מכיר, נאמר: 'לפנים מן הפירוש שכת' רבנו שמעיה מצ' כת' אחר לבנים מיד: "או איש" כמו "או נודע", כלומר' אם איש קנאי הוא לכך "והעמיד איה" (=את האשה) וגו' ומחק והעביר עליו קולמוס כזאת והגה (=הגיה) מ"זאת" עד "והעמיד" (ויש בגוף הפירוש של רש"י העברת קולמוס כסימן למחיקה מן התיבה "או איש" עד "והעמיד"). כה

45 ראה במקומות שצייננו ברלינר במהדורתו, עמ' 119, הערה ב.

46 וראה במהדורת ברלינר על אתר, עמ' 187, הערות א, ב.

47 וראה להלן בדיון ביחס שבין 'ספר שמעיה' לבין הנוסח המקורי של רש"י.

48 נוסחאות שונות הגיעונו על כך. ראה על אתר בספר 'כתר התורה', ה'תאג' הגדול, ירושלים תש"ל, עמ' ר"ב.

לשיטתנו, אלא יש בהם כדי לתמוך בה ולבססה. בשל חשיבותם הרבה לנושא דיונונו, נביאם נדון בהם. ההבאות להלן הן לפי סדר הכתובים במקרא.

1. בראשית יט, לו, ברש"י שבכתב-היד: 'אילו שלטו בעצמן והוציאו ערותן ועברו כמביאה שניה'. על כך העיר ר' מכיר בשוליים: 'כ' כת' (=כך כתב) רבנו שמעיה'. בהמשך דבריו סיפר ר' מכיר כי שמע מאביו, ר' קרשביא, שהנוסח הנכון הוא 'ערותן' (ולא 'ערותן'): 'שהבתולים נקראו עדות'. אף על פי כן השאיר, בגוף הפירוש, את הנוסח של ר' שמעיה. רק בשוליים הביא את הנוסח של אביו, ר' קרשביא.

2. בראשית כו, כח: 'ראו ראינו'. ברש"י שבכתב-היד: 'ראה ראינו – ראינו באיך ראינו כך'. על כך העיר ר' מכיר בשוליים: 'כ"כ (=כן כתב) רבנו שמעיה בפירושו שכתב מידו'. מעל האות ה"א יש עיגול קטן, שכתבו ר' מכיר כסימן לכך, שההגהה מתייחסת אל אות זאת, כפי שעשה גם במקומות אחרים. כלומר, נוסח זה: 'ראה' – ולא 'ראו' כמצוי במקרא – היה בפירוש רש"י שאותו כתב ר' שמעיה. מכאן עולה, שגוף הפירוש הוא מכתבת ר' שמעיה. בשוליים יש הסבר והערות, אך לא בהם הובא נוסח ר' שמעיה. התיבה 'בפירושו' מתייחסת אל רש"י, ואף בזאת יש עדות לכך, שגם גוף הפירוש של רש"י, שבשוליו נכתבו ההגהות, נכתב בידי ר' שמעיה עצמו.

3. בראשית ל, לח: 'אשר תבאן הצאן לשתות'. בכתב-היד, בגוף פירוש רש"י: 'אשר תבאנ'. ועל כך נכתב בשוליים: 'בפי' (=בפירוש) שכת' רבנו שמעיה מצ' כ"כ (=מצאתי כתוב כן)'. אף כאן, בפירוש רש"י השאיר ר' מכיר את הנוסח שכתב ר' שמעיה, אף על פי שר' שמעיה לא דייק בהעתקת לשון המקרא ('תבאנ' במקום 'תבאן') – כה גדולה זיקתו לנוסח של ר' שמעיה. כדי שלא ייחשב כטועה בהעתקה, העיר על כך ר' מכיר בשוליים. הוא לא הביא במקום זה כל פירוש משל ר' שמעיה, וברור אפוא שמלת 'בפירוש' מתייחסת אל פירוש רש"י.

4. בראשית מג, יא: 'מצא' (=מצאתי) נמחק בפיר' שכ' רבנו שמעיה "ונדמה לי שהן אפרסקין...". מקור חשוב זה כבר נדון לעיל (בהערה 32); המצוי בגוף פירוש רש"י, כולל המחיקה, הוא מנוסח ר' שמעיה.

5. שמות ז, יא: 'בלהטיהם' – ברש"י: 'בלחשיהון', ומקורו בתרגום אונקלוס. ליד פירוש רש"י נאמר בשוליים: 'כן כתב רבנו שמעיה מידו'. בתרגום אונקלוס שבכתב-יד לייפציג שם, הנוסח שונה: 'ועברו אף אינון חרשי מצרים בלהטיהון כן', ולכך רומזים דברי ר' מכיר. אף כאן השאיר ר' מכיר את נוסח ר' שמעיה בגוף הפירוש, למרות השוני מנוסח התרגום שהיה לפניו בחיבור שהוא סמך עליו והחשיבו מאוד.

6. שמות יא, ה: 'עד בכור השבי וכו''. בגוף פירוש רש"י נאמר: 'למה לקו השבויים? כו' שלא יאמרו יראתם תבעה עלבונם'. על כך כתוב בשוליים: 'כ"מ (=כן מצאתי) בפירוש שכת' רבנו שמעיה ואינונו בפרשה'. ר' שמעיה הביא כאן את הפירוש לכתוב הנזכר מאוחז יותר בתורה (יב, כט). אולי עשה כן בטעות, ואולי מתוך כוונה שנסתרה מעינינו. ר' מכ

שכתבו ר' שמעיה. ואף במקרה זה הוא כינה את נוסח רש"י בסתם: 'פירוש שכתב רבנו שמעיה'.

15. במדבר טו, לד: 'כי לא פרש מה יעשה לו'. ברש"י: 'באיזו מיתה ימות אבל יודעים היו שמחלל שבת במיתה'. ברש"י שבכתב-יד לייפציג חסרה התיבה 'במיתה'. מעל השורה מצויה הערה: 'כאן לא כתב רב"ש במיתה'. גם במקרה זה נשאר ר' מכיר נאמן לנוסח רש"י שאותו כתב ר' שמעיה, גם כאשר נוסח זה נראה כחסר.

מקרה זה מאלף ביותר ועדותו היא בעלת משקל רב. נוסח ר' שמעיה נראה כלקוי וכנוסח שמקורו בטעות; שהרי בלא התיבה 'במיתה', משמע שמשא ואחרים ידעו רק שיש משום חילול שבת במעשה המקושש, אך לא ידעו כלל אם הוא חייב מיתה. נוסח המקרא כשלעצמו מאפשר פירוש מעין זה, אך לא המשא-ומתן בתלמוד ולא מדרשי ההלכה, שהיו יודעים לר' מכיר. בבבלי, סנהדרין (ע"ב) נאמר: 'כדתניא יודע היה משה רבינו שהמקושש במיתה שנאמר "מחלליה מות יומת"'. אלא לא היה יודע באיזו מיתה נהרג, שנאמר "כי לא פורש וגו'". וכן הוא גם בספרי על אתר: 'זהלא כתוב "מחלליה מות יומת"', ומה ת"ל "כי לא פורש"? אלא לא היה יודע באיזו מיתה יומת עד שנאמר לו מפי הקודש, וכן הוא גם בספרא.⁵⁰ יתר על כן, מבחינה תחבירית קשה לפרנס את דברי רש"י 'אבל יודעים היו שמחלל שבת' בלא התיבה 'במיתה'. המשפט נראה כחסר משמעות וכבלתי שלם.

כל אלה ודאי עמדו בפני ר' מכיר, והוא ידע שייתכן שר' שמעיה השמיט התיבה 'במיתה' בטעות. אף על פי כן השאיר את הנוסח כמו שיצא מתחת ידיו של ר' שמעיה, בלא לתקנו, והסתפק בהערת שוליים על המגיע למעשה זה, פן ייחשב הוא, ר' מכיר, כטועה. זאת עדות מרשימה ליחסו המיוחד של ר' מכיר לנוסח של ר' שמעיה ולכבוד הנדיר שהוא נהג בו. קשה להניח שהוא לא היה מודע לקרבה הגדולה שבין רש"י לבין ר' שמעיה בעשותו כן.

16. במדבר כו, יג, ברש"י בכתב-יד לייפציג: 'ומבני לוי נפלו ארבע משפחות: משפחת שמעי ועזיאלי ומבני יצהר לא נמנו כאן אלא משפחת הקרחי והרביעית לא ידעתי מה היא'. מעל האות ו"ו במלה 'והרביעית', ומעל האות אל"ף במלה 'היא', מצויות שתי נקודות, זו על גבי זו. על זה העיר ר' מכיר בגוף פירוש רש"י, אך באותיות קטנות יותר: 'כך נקד רבנו שמעיה'. אילו היו חמש המלים האחרונות – 'והרביעית' עד 'היא' – מדבריו של ר' שמעיה עצמו ולא מנוסח רש"י, היה ר' מכיר כותב כדרכו: 'כן הגיה רבנו שמעיה'. ברור אם כן שהן היו בפירוש רש"י, ור' שמעיה אך הוסיף את שתי הנקודות מעל האותיות האמורות. לא נדע בכיורר מדוע עשה כן.⁵¹ ואף ר' מכיר לא העיר על כך דבר, וכנראה אף הוא לא ידע

50. ספרי במדבר, סימן קיד, מהדורת רמ"ש, וינה תרכ"ד, דף לג, ע"ב; ספרא, אמור, פרשה יד, מהדורת וייס, וינה 1862, דף קד, ע"ב. מסתבר כי פליטת הקולמוס היא של ר' שמעיה, ואולי הועברו בטעות הדברים מן המקלל שנדרש בו שלא ידעו כלל מה דינו. ראה בספרא שם, וברש"י לויקרא כד, יב. אפשר שמטרתן של הנקודות הללו היא לומר, כי ר' שמעיה הטיל ספק, האם יש להשאיר את ארבע התיבות האחרונות; אפשר גם שהן סימן לביטול ומחיקה, אלא שברוך כלל מחיקותיו נעשו בקו שהועבר על התיבות, כגון בפירוש 'בטנים' (לעיל, הערה 32).

גדולה זיקתו של ר' מכיר לנוסח ר' שמעיה, עד שאין הוא מסתפק באמירה שר' שמעיה מחק וכיטל זאת. הוא מצייר ומצלם, כביכול, בהעתקתו את מה שראו עיניו בנוסח ר' שמעיה, ומשאיר זאת למען ידע הקורא במדויק את טיב המחיקה.

11. במדבר ו, ב. בכתב-היד: 'שכל הרואה בקילקולה זיז עצמו מן היין'. אחרי תיבת 'הרואה' נאמר, בגוף הפירוש, אך באותיות קטנות יותר, ואף הן מכתבתו של ר' מכיר: 'ר"ש (=ר' שמעיה) כ' (=כתב) "סוטה" ואחר העביר עליו קולמוס'. התיבה נראתה לו (ואולי גם לרש"י) מיותרת. הוא קרא 'כל הרואה בקילקולה'. ר' מכיר העיד על הגהה, מחיקת תיבה, שעשה ר' שמעיה. הנוסח בגוף פירוש רש"י הוא הנוסח של ר' שמעיה, ור' מכיר הסביר, כמתנצל, למה לא כתב תיבה זו, למרות שהיא מצויה בתלמוד הבבלי (סוטה ב, ע"א).

12. במדבר ו, י: 'וביום השמיני – קרב(!) זמן לקריבין וזמן למקריבין'. כך בגוף פירוש רש"י שבכתב-היד. בשוליים, בצד ימין, כתובה באותיות גדולות התיבה 'קבע' (דהיינו: הגהה במקום 'קרב'). על כך העיר ר' מכיר: 'סביב פירוש שכתב רבינו שמעיה מצ' כת' מכתבת גסה כמ' (=כמו) כך'. ואחר כך בא ההמשך הישיר ברש"י: 'מה קריבין הכשר שמיני...'

אין באותו מקום כל פירוש או הגהה של ר' שמעיה, ומכאן ברור, כי ר' מכיר כיוון בדבריו 'פירוש שכתב רבנו שמעיה' לפירוש רש"י שאותו העתיק ר' שמעיה; כדרכו, לא תיקן ר' מכיר את הנוסח, גם כשהוא נראה כבירור לקוי, אלא 'צילמו', והשאיר את הטקסט כפי שהיה במקור אשר לפניו, על נוסחו, על טעויותיו ועל מחיקותיו. 'מכתבה גסה' משמעו כתיבה השונה מזו של ר' שמעיה, ואף ר' מכיר קָתְבָהּ בכתב גדול ושונה מכתבת ידו הרגילה.

13. במדבר ו, יב: 'והימים הראשנים יפלו'. ברש"י שבכתב-יד לייפציג הנוסח הוא: 'הראשונים', בכתב מלא. אך האות ו"ו כתובה בין האותיות שי"ן לנ"ן, כשהיא גבוהה במעט מן האותיות האחרות. בשוליים נאמר: "'שונים" (דהיינו 'הראשונים', בכתב מלא) כת' רבנו שמעיה בפירושו'. אפילו על תוספת אות אחת בפירושו של ר' שמעיה – השונה מנוסח המקרא המקובל – העיר ר' מכיר, והשאיר אותה בנוסח רש"י אשר לפניו כפי שכתבה ר' שמעיה. אלא שכדרכו במספר מקומות, העיד ר' מכיר, כמצטדק, שעשה כן. פן יחשבוהו לטועה.⁴⁹

14. במדבר ח, כה: 'ולא יעבד עוד'. בנוסח רש"י שבכתב-היד: 'לא יעבד עוד', בלא ו"ו החיבור. על זה העיר ר' מכיר: 'כפי' שכת' רבנו שמעיה מצ' "לא" בלא ו"ו'. נוסח ר' שמעיה בלא האות ו"ו הוא המצוי בגוף פירוש רש"י, אף שהוא שונה מנוסח המקרא. אף כאן לפנינו עדות כפולה: לקפדנותו של ר' מכיר בהעתקת נוסח רש"י ולדקדוקו בהבאת נוסח רש"י כפי

49. אף במקרא גופו, בכתב-היד בשוליים, העיר ר' מכיר על חילופי נוסחאות לתיבה זו, בספרים אשר היו לפניו: 'אספמי': "שונים" מל' (=מלא), ובתרגום שהע' (=שהעתקתי) ממנו: "שנים"."

[20]

מה יעודן. אף על פי כן מצא לנכון להעתיק ולשומרן במדויק, כמצוי בנוסח רש"י שאותו כתב ר' שמעיה. אין לתלות זאת בחילופי שיטת הניקוד שבין בני בבל לבין בני ארץ-ישראל; ניקודו של ר' שמעיה במקומות אחרים הוא מתחת למלים.

17. במדבר כז, א: 'מחלה נעה'. ברש"י שבכתב-יד לייפציג: 'מחלה ונועה' (בכתיב מלא), ובהערה בשוליים: 'ככ"ש (=כך כתב ר' שמעיה): "ונועה"'. אף כאן, בגוף פירוש רש"י כתב ר' מכיר בכתיב מלא ובר"ו החיבור, כנוסח ר' שמעיה, ורק בשוליים הסביר את סטייתו מנוסח המקרא המקובל.

18. במדבר כט, יח, בכתב-היד: 'זה מצ' (=מצאתי) מוגה (=מפורש) על פרי התג: בשיני (!) נאמ' "ונסכיהם" "ונסכיהם" (בפסוקים יח, יט) על שני תמידי היום ולא שינה הלשון אלא לידרש כמו שאמרו רבותינו בשיני (!) נאמר "ונסכיהם" בשני "ונסכיה" בשביעי "כמשפטם"'. על כך מצויה בכתב-היד הערה מעל השורה: 'רבנו שמעיה כתב כך בכף'.

בנוסח המקרא שבכתב-יד לייפציג הנוסח הוא: 'וביום השביעי... במספרם במשפטם' ועל כך, בהערת שוליים של ר' מכיר: 'בכל הספרים "כמשפטם" בכ"ף, ובס' ר"ג (=ובספר רבנו גרשם) מוגה בית "במשפטם..." ובתרגום שהעתקתי ממנו "כמשפטם"'. מסיבה זו העיר ר' מכיר, כי רבנו שמעיה כתב באות כ"ף ולא כנוסחת רבנו גרשם מאור הגולה, שאותה העדיף ר' מכיר להביא בגוף חיבורו בנוסח המקרא עצמו.

19. במדבר לד, ג, בפירוש רש"י שבכתב-היד. לתיאור גבולות ארץ-ישראל מצורפת מפה של ארץ-ישראל וסביבותיה, שמקורה בציור שצייר רש"י עצמו (כפי שיידון להלן). בתוכו כתוב הפסוק: 'וילך במדבר ויסב את ארץ אדום ואת ארץ מואב ויבא ממזרח שמש לארץ מואב' (שופטים יא, יח). על זה מעיר שם ר' מכיר: 'מצ' בזה הציור שכת' רבנו שמעיה זה הפסוק מ"וילך" כאשר התחלתיו ומפני הטורח כתבתיו כך' (דף 160ב). הוא התנצל כי שינה צורת הכתיבה של הפסוק כפי שכתבו ר' שמעיה, והפך את המלים כלפי חוץ – או כתב את התיבות בכתיבה רגילה, ולא כשהן נפרדות זו מזו ברווחים גדולים וצמודות במפה למקומות הנוכרים בכתוב. זאת כדי להקל על הקורא, או כדי להקל על עצמו בכתיבתו. נוסח רש"י בסתם הוא זה של ר' שמעיה. ועד כדי כך ראה עצמו מחויב להעתקת שמעיה, שאף על שינוי בצורת הכתיבה מצא לנכון להעיר.

20. דברים יז, ה: 'והוצאת את האיש ההוא אל שעריך' וגו'. ברש"י שבכתב-יד לייפציג: "'והוצאת אל שעריך את האיש ההוא" וגו'. בהערה בשוליים: 'כ"מ מכת' יד רבנו שמעיה' גם כאן שמר ר' מכיר בגוף פירוש רש"י על נוסח ר' שמעיה, אף ששיבוש הוא ומקורו בפליטת קולמוס.

21. דברים יט, ה: 'ונדחה ידו'. ברש"י: "'ונדחה ידו" כשבא להפיל הגרון על העץ ותתמריג ידה', כמצוי בתרגום אונקלוס. בהערה בשוליים: 'כ"כ רבנו שמעיה'. הדברים מתייחסים אל האות גימ"ל שבתיבה 'ותתמריג', שכן מעליה יש עיגול קטן, כדרכו של ר'

[21]

שמעיה בסימון מקום הגהותיו והערותיו. בנוסח תרגום אונקלוס שבכתב-יד לייפציג, שם, הנוסח: 'ותתמריג ידה'. סתם נוסח רש"י הוא מכתבת ר' שמעיה.

22. דברים כ, כ: 'עד רדתה'. ברש"י: "'עד רדתה" – לשון רידוי'. מעל התיבה 'לשון' כתוב בכתב-יד לייפציג: 'אינו'. ובהערה בשוליים: 'מצא' מכת' רבנו שמע' מוגה "אינו"'. כלומר, התיבה 'אינו' הוספה מעל השורה בידי ר' שמעיה; שגרס 'אינו לשון רידוי'. אף כאן לא הסתפק ר' מכיר בהגהת השוליים, אלא העתיק וצילם במדויק את נוסח רש"י, והגהת ר' שמעיה בתוכו, כפי שראו עיניו.

מספר ראיות נוספות כאלה מצויות בכתב-היד⁵² וכנגד זאת מצינו שתי עדויות סותרות:

1. שמות כח, ג: 'לקדשו לכהנו לי', וכן ברש"י. בהערה בשוליים – ומטושטשת היא עד מאוד – נאמר: 'בפירושו שכתב רבנו שמעיה מצאתי "לכהן לי"'. מקור זה שונה מן האחרים. בגוף דברי רש"י, הביא ר' מכיר את הנוסח המצוי במקרא ולא את נוסח ר' שמעיה, ורק בשוליים העיר על נוסח ר' שמעיה. ייתכן שעשה כן בגלל הנוסח 'לכהנו לי' המצוי בפסוקים האחרים הכתובים שם במקרא בצמוד (פסוקים א, ד), ומשום שהיה ברור לו שהמדובר בפליטת קולמוס בלבד.

2. במדבר יא, יב: 'על האדמה אשר נשבע' לאבתי'. בהערת שוליים: "'לאבתם" כתב רבנו שמעיה'. גם כאן הובא נוסח ר' שמעיה רק בהערה ולא בגוף פירוש רש"י. אפשר שר' מכיר עשה כן מאחר שאף כאן היה ברור לו שהמדובר בפליטת קולמוס, שהרי הפסוק כולו כתוב בלשון יחיד ('העם הזה', 'ילידתיה' 'שאהו'). גם בתרגום – שאותו החשיב ר' שמעיה ביותר – הנוסח הוא בלשון יחיד: 'לאבהתוהי', דהיינו: 'לאבתי'.

על כל פנים, קשה לראות בשתי דוגמאות אלה סתירה של ממש להנחתנו, שנוסח רש"י בכתב-יד לייפציג 1 הוא הנוסח שכתבו ר' שמעיה, הנחה המבוססת על מקורות כה רבים. כוחה של העדות העולה מן המקורות הללו גדול במיוחד לא רק בשל ריבויים, אלא גם בשל היותם פזורים בספרי התורה כולם, במקומות שונים ובעניינים שונים. ההתרשמות הכרוה היא, כי ר' מכיר ראה בפירוש רש"י שאותו העתיק וכתב ר' שמעיה ובהגהותיו של ר' שמעיה חיבור אחד, שאין להפריד בין שני חלקיו, ומכאן צמידותו המלאה לנוסח זה. מסקנה זו מקבלת חיזוק נוסף מן העובדה, שבכל הספר לא מצינו, ולו עדות אחת, לשימושו של ר' מכיר בנוסח אחר של פירוש רש"י, להוציא הקטע הקצר הנ"ל בפרשת 'מסעי', שבו היה קרע בעותק של ר' שמעיה. כאמור, ר' מכיר טרח להעיד שם במפורש, כי רק בדלית ברירה נאלץ לנטוש את ספרו של ר' שמעיה ולהשתמש בחיבור אחר.

למרות כל זאת, מוקדם עדיין לקבוע בפסקנות ובאופן חד-משמעי כי הפירוש של רש"י

52. במיוחד בהגהות כבראשית יא, ז, ד"ה: 'ונבלה'; בראשית כד, סז, ד"ה: 'אהלה שרה אמו'; שמות כז, יח, ד"ה: 'זקמה חמש מאות'; במדבר כז, כד, ד"ה: 'חוץ ממשפחות אפרים ומנשה... כך כתב רבנו שמעיה בפירושו שכ' מידו'.

שבכתב־יד לייפציג, מראשיתו ועד סופו (למעט הקטע הקצר הנ"ל), אכן נלקח מהעותק של ר' שמעיה, אף שהדברים מסתברים ביותר. קביעה זו דורשת בדיקה קפדנית ויסודית של פירוש רש"י כולו, כולל החלקים המטושטשים שבכתב־היד, ולא היה עדיין סיפק בידי לעשותה. על כל פנים, ברור כי רובו הגדול של הפירוש אכן הועתק מספרו של ר' שמעיה, ולכן נודעת, כאמור, חשיבות ראשונה במעלה לכל חקירה בנוסח פירוש רש"י לתורה. הואיל ור' שמעיה היה מקורב ביותר אל רש"י ואף סייע לו בבדיקת פירושו ובהגהתם, וכלל בהגהותיו רבות מהשלמותיו של רש"י עצמו, יש לנוסח שלו ערך ראשון במעלה, בכחית 'מהדורה בתרא'.⁵³ זהירותו והקפדתו של ר' מכיר בציון ההגהות של ר' שמעיה מלמדות, כי ר' שמעיה עצמו הקפיד מאוד לציין להוספותיו והגהותיו, ולהפרידן מפירוש רש"י. אף על פי כן יש עתה צורך לבדוק בקפדנות את היחס שבין ההעתקה של ר' שמעיה לבין נוסח המקורי של דברי רש"י. אך בשל ההשלמות, שנעשו על־פי בקשתו המפורשת של רש"י, ספק אם ניתן להבחין בבירור בין הרבדים השונים שנעשו בפירוש עוד בחייו של רש"י. למעשה מוטל הדבר בספק אם יכולים אנו בכלל לשחזר את המהדורה המקורית, הראשונה של פירוש רש"י, שהרי רש"י עצמו חזר ופדקו והשלימו, והשאלה פתוחה אפוא מהו השלב בכתיבת הפירוש, שאותו נרצה להגדיר 'מקורי'.

אפשר מאוד שבפתיחת החיבור, בראש ספר 'בראשית', תיאר ר' מכיר את דרכו בכתיבת ספרו ואת מקורותיו. הדבר הולם את האופי האישי של הערותיו, אלא שכתב־היד פגום בתחילתו, וכמה דפים ממנו חסרים: הוא מתחיל בפרק ב פסוק ב, ופירוש רש"י בו חסר עד פסוק כ.⁵⁴

זיהויו של רבי מכיר

מיהו הסופר ר' מכיר? מתי כתב את חיבורו ומה טיב עבודתו? דליטש, בקטלוג שלו לכתב־היד העבריים שבספריית לייפציג, מדגיש את זמנו הקדום של כתב־היד ומשער שהוא נכתב במאה השלוש־עשרה, אך הוא לא עשה כל ניסיון לזהות את הכותב. הוא הדין בהשלמות החשובות של צונץ לקטלוג זה.⁵⁵ נראה לי כי ניתן לזהות את אביו של הכותב, ולפי זיהוי זה

53 על פרט אחרון זה העיר כבר א' ברלינר. למרות שעשה שימוש רק בחלק מן ההגהות, ולא עמד על טיבו של נוסח רש"י שבכתב־היד: 'כיון שרבי שמעיה עבד לעיני רש"י ואתו - הרי אנו רשאים, על סמך הערות נוספות אלו, להניח, כי בכמה מקומות בפירוש רש"י למקרא, ביחוד לתורה - לפנינו מהדורא שניה'. ברלינר, כתבים (לעיל, הערה 1), עמ' 202.

54 חיסרון גדול אחר מצוי בראשית ספר ויקרא. למעשה הובאו רק פסוקים בודדים מראשית הספר, ואחר כך הוא מרלג עד פרשת שמייני.
55 ראה: Franz Delitzsch, *Catalogus librorum manuscriptorum in bibliotheca ... Lipsiensis* ... *asservantur*, Grimae 1838, pp. 273-274. בעמ' 314-315.

לשער ביתר דיוק את זמן החיבור. במידה מסוימת אף יש בקביעה זו ליתן הדגשה נוספת למעלת החיבור אשר לפנינו.

ר' קרשביא, אביו של ר' מכיר, היה תלמיד חכם מובהק ומפורסם בזמנו. ר' מכיר הביא מדברי תורתו ואף מסר בשמו דברי תורה 'מר' יצחק', ואפשר שהוא ר' יצחק בר' שמואל בעל התוספות המפורסם, שפעל במחצית השנייה של המאה השתים־עשרה, ושנהגו לכנותו 'ר' יצחק בסתם'.⁵⁶ לפי זה מסתבר, שיש לזהות את אביו של ר' מכיר עם ר' קרשביא, הנזכר בכתב־יד כמי שעמד במרכזו של פולמוס חריף בדבר החזרת נדונייה נכבדה שקיבל בנו.⁵⁷ ר' קרשביא סירב לקבל את תקנת רבנו תם ולא החזיר את הנדונייה, או את חלקה, עם פטירת כלתו בלא בנים בשנה הראשונה לנשואיה. בסכסוך זה נטלו חלק כמה מגדולי הרבנים בצרפת באותה עת, ועמידתו של ר' קרשביא כנגדם בפולמוס הלכתי חריף מלמדת אף היא על מעמדו ועל גדולתו בתורה.

נראה כי הסכסוך התגלע עוד בימי חייו של רבנו תם. תקנתו של רבנו תם, הקובעת כי יש להחזיר את הנדונייה במקרה של פטירת האשה בלא בנים בשנה הראשונה לנשואיה, אף נקשרה במישרין עם התנגדותו של ר' קרשביא לעשות כן. ודאי שכך הוא לפי הנוסח בכתב־יד גינצבורג, שמצויה בו חתימת רבנו תם בסוף התביעה החד־משמעית מר' קרשביא לקבל דעת התכמים האחרים. לפי זה יש לקבוע את זמן פעולתו של ר' מכיר, בנו של ר' קרשביא, למחצית הראשונה של המאה השלוש־עשרה, שהרי רבנו תם נפטר כנראה בסוף שנת 1171.⁵⁸

אמנם לפי הנוסח המצוי בכתב־יד המוזיאון הבריטי 1056 עדיין אפשר לקבוע, בדוחק מה, את זמנו של הפולמוס לזמן שלאחר פטירת רבנו תם. תלמידו של רבנו תם, ר' יצחק בר' אברהם (ריצב"א), הוא שעמד במרכזו, והוא שיצא כנגד ר' קרשביא. בנוסח הדברים, כפי שהועתקו מכתב־יד זה בידי נויבאור, נפלו כמה שיבושים, ועל כן כדאי להביא כאן את עיקרי הדברים:

56 שמות ט, כט, דף 57: 'ת': מן הצאן שהיא תועבת מצרים שהניס הירא את דבר ה' מן השדה לבית בעבור הבלד. שמעתי מפי מורי אבי ששם מפי רבי יצחק מ"כ. ברשימה שבכתב־יד אוקספורד 867 נאמר, כי הר"י נפטר בשנת תתקמ"ט (1189) - ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות (לעיל, הערה 1), עמ' 253. על פולמוס זה ועל תקנת רבנו תם - ראה: A. Neubauer, 'Institutions de rabbins francais', *REJ*, 17: (1888), pp. 66-73. (במיוחד עמ' 71-72); L. H. Gross, *Gallia Judaica*², Amsterdam 1969, p. 237; Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*², New-York 1964, pp. 163-165; אברמסון, 'בירורים', סיני, נח (תשכ"ו) עמ' קא-קצב; א' קופפר, תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, ירושלים תשל"ג, נספח ג, עמ' 316-319; א"א אורבך, בעלי התוספות (לעיל, הערה 1), עמ' 152.

58 על תאריך פטירתו המשוער של רבנו תם - ראה: אורבך, שם, עמ' 112. זמן המשוער של התקנת הוא שנת 1160 לערך, ואי אפשר להקדימן הרבה, משום שלו הותקנו עוד בימי חייו של רש"י, יש להניח שהוא היה חתום עליהן, כמצוי בתקנות אחרות. העובדה שהחכם החתום עליהן הוא ר' יצחק בן ברוך, תלמידו של רבנו תם, אף היא מסייעת לקביעתנו זו. מכאן, שבאמצע המאה ה'12 היה ר' קרשביא תלמיד חכם מובהק, שעמד בחוקף כנגד כמה מן הגדולים שבחכמי צפון צרפת.

זאת האגרת מלשון ר' ת"ם הועתק מאגרת שהיתה חתומה מכל גאוני עולם וכל המחזיק ביראת השם אל יטה ממנה ימין ושמאל. כי אפילו לא נכתבה ראויה היא ליכתב, וכל החתימות שהיו מגאוני עולם שהיו לפנינו. ומי יעבר על גזירתם ונקה, ושלום. יצחק בר אברהם תנב"ה, דוד בר יוסף. זאת אומרת מצוה לקיים דברי האמת... יוסף בן הר' משה. תקנת רבותי אינה צריכה חיזוק, אמנם מצוה עלינו לקיימה ככל עוז... העובר עליה נכוה בגחלת הגדולים... יצחק בן רבינו דוד סדר התוספות מכתבת רבינו יהודה בר' יצחק זצ"ל... מטעם המלך וגדוליהם...⁵⁹ ודבר זה קבלנו עלינו אנחנו ישבי טרווייש וריימש... ומה שגזרנו כתב' וחתמנו יעקב בה"ר מאיר נ"ע יצחק בן ברוך מנחם בר' פרץ. ועוד גזרנו על הר"ר קרשביא רבי' לשלם הנדוניה לר' יצחק אביה כאשר יסדרו הר"ר משה משלמור והר' ר' אברהם מבורגילי ושלשת הרבנים הכתובים במכתב הראשון אשר שלחתי ועל פיהם יהיה או לכל או למחצה או לשליש או לרביע. ואל יעמד (!) הר' ר' קרשביא תנאו כנגד גדולי הארץ. נשלם יצץ המטה'.⁶⁰

ייתכן כי תקנת רבנו תם לא נזכרה במקור זה כתקנה שנתקנה במהלך הסכסוך הנדון. אלא הובאה כפסק וכתקדים מחייב, וכי הריצב"א הוא שנשא ונתן ויצא כנגד ר' קרשביא, ופסקו זכה לתמיכתם של חכמים אחרים. כלומר, לאחר הבאת נוסח תקנת רבנו תם וחבריו, כתקדים מחייב, יש חזרה אל דברי ריצב"א, וזאת החל מן יעוד גזרנו על הר"ר קרשביא. כאמור, הדעה הראשונה היא המסתברת. בין כה ובין כה עולה מכאן, כי ר' קרשביא חי ופעל במחצית השנייה של המאה השתי-עשרה.

אף שאין בידנו ראיה חדי-משמעות, ייתכן כי יש לזהות את ר' מכיר, בעל כתב-יד לייפציג 1, כבנו של חכם זה. כאמור, ר' מכיר מתאר את אביו כמי שהיה תלמיד-חכם מובהק, 'ששמע מר' יצחק', ומביא מדברי תורתו. השם קרשביא איננו שכיח בין חכמים באותה עת, ואילו אופיו הספרותי של החיבור של ר' מכיר הולם את המאה השלוש-עשרה. החכמים האחרונים המוזכרים בו חיו ופעלו בסוף המאה השתי-עשרה, ואולי גם במאה השלוש-עשרה, כפי שיידון להלן, וביניהם גם ר' מנחם מיואני. חיבורו בענייני מסורה – שאיננו מוכר לנו ממקורות אחרים – נתפס בידי ר' מכיר ככר-סמכא חשוב. כל אלה מאפשרים לקבוע את זמנו של הבן, ר' מכיר, לסוף המאה השתי-עשרה ולמחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה. ספרו נכתב עוד בחיי אביו, ר' קרשביא, שכן הבן מזכירו בכרכת החיים ('ושמעתי מפי מורי אבי שיחיה'). מכאן שאין לאחר את זמן החיבור

⁵⁹ לשון זאת היא הפתיחה לתקנת רבנו תם וחבריו.

⁶⁰ כתב-יד המוזיאון הבריטי 1056, דף 258א (ההדגשות שלי – א.ג.) על חילופי הנוסחאות – ראה: נויבאור (לעיל, הערה 57) וגרוס (לעיל, הערה 57), עמ' 71–72. הריצב"א נפטר בשנת 1210 (אורבך, שם, עמ' 270).

מעבר לאמצע המאה השלוש-עשרה, ולפי זה הספר מקביל בערך בזמנו לכתב-יד מינכן 5, שנכתב בשנת 1233. דהיינו: הוא נמנה עם כתבי-היד הקדומים ביותר של פירוש רש"י ששרדו והגיעו אלינו. זמן קדום זה, מסורתיו של ר' מכיר ואישיותו, מגדילים את חשיבות כתב-היד שלו – גם אם נתעלם מעובדת התבססותו המלאה על נוסח ר' שמעיה.

קיימת אפשרות אחרת, והיא לאַחַר את תקופת פעולתו של ר' מכיר בדור אחד – ואולי אף כמעט יותר – דהיינו, למחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה, ולזהותו עם בנו של ר' קרשביא הנקדן בר' יצחק, אשר פעל בפאריס וברואן במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה. הוא נחשב לסופר מומחה ועסק הרבה בהעתקת ספרים, בהגהתם ובענייני מסורה.⁶¹ קשה להחליט בבירור איזו משתי האפשרויות קרובה יותר אל האמת, ולמעשה הדבר תלוי בראש ובראשונה בזיהוי החכמים שעסקו במסורה, אשר את ספריהם מביא ר' מכיר בהערותיו: כולם קדומים הם, ופעלו במאה השתי-עשרה ולפניה, וביניהם רבנו גרשום מאור הגולה, ר' יוסף טוב עלם ור' מנחם מיואני. אך יש בין החכמים שניים שזיהוים מסופק: ר' מאיר ו'פרץ'. אפשר שר' מאיר הוא ר' מאיר הלוי אבולעפיה (רמ"ה) איש טולידו, שהתפרסם מאוד גם בצרפת ובאשכנז כבקי גדול בענייני מסורה, או חכם אחר בשם מאיר, שחי ופעל בגרמניה או בצרפת. וייתכן מאוד, שהוא ר' מאיר בר' קלונימוס, שחי ופעל בשפירא במחצית השנייה של המאה השתי-עשרה.⁶² ראוי לבירור זה שיעשה בידי

⁶¹ על אודותיו – ראה: א' קופפר, תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, ירושלים תשל"ג, עמ' 325–326; נ' גולב, תולדות היהודים בעיר רואן בימי-הביניים, תל-אביב תשל"ו, עמ' 151–157 (ובמהדורה הצרפתית המעודכנת: N. Golb, *Les Juifs de Rouen au Moyen Âge*, Rouen 1985, pp. 343–359). מתוך דבריו של ר' קרשביא עצמו נמצאנו למדים על זמנו. כבר בזמנם של ר' משה מקוצי ור' יחיאל מפאריס הוא נחשב לסופר מומחה בכתבת גיטין: 'אמ' קרשביאו הנקדן בר יצחק הסופר, אשר הייתי בימי הר"ם מקוצי ורבי יחיאל מפריש, הייתי בעיר פריש לפני מהר"ר יחיאל בר יוסף מפריש... ורבי גיטין כתבתין לפניהם' (קופפר, שם, עמ' 325). אם אכן זיהוי זה – עם הנקדן – נכון, כי אז רבי יצחק, שממנו שמע ר' קרשביא, הוא הריצב"א.

⁶² מעניינת ההזדקקות המרובה של ר' מכיר ל'ספרי אספמיא' ככלל. פעולת המדקקים היהודים הקדומים בספרד השפיעה מאוד על התפתחות פרשנות הפשט בצפון צרפת בסוף המאה ה-11 ובמאה ה-12. בתחום המסורה ניכרת השפעתם היטב גם במאה ה-13. אם אכן ר' מאיר הוא הרמ"ה איש טולידו, כי אז נעשה שימוש בספרו עוד בחיי מחברו, וסמוך מאוד לכתבת הספר. ספר זה, 'מסורת סיג לתורה', אשר נחשב למדויק מאוד, זכה לפרסום רב גם מחוץ לספרד. שש שנים לאחר פטירת הרמ"ה בא חכם אשכנזי לטולידו, שר' מנחם המאירי מנחה רב גדול ומעולה ומופלא בחכמה ובישיבה, כדי להעתיק ספר זה. ראה מה שכתב על כך י' תא-שמע, 'צירתו הספרותית של ר' מאיר הלוי אבולעפיה', קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 569–576; קרית ספר, מד (תשכ"ט), עמ' 429–435. הקושי בזיהוי ר' מאיר עם הרמ"ה נובע גם מן העובדה, שבמספר מקרים הביא ר' מכיר את דעתו של חכם זה יחד עם דעתם של רגמ"ה ושל ר' מנחם מיואני, ובצד העיר על נוסח 'ספרי אספמיא', כאילו לא נמנה ר' מאיר עמהם (ראה, למשל, אצל ברונס [להלן, הערה 64], עמ' 262, 265). אין בכך הוכחה חדי-משמעות, שכן עדיין אפשר שר' מכיר החשיב את ערכו של ר' מאיר וייחודו, ועל כן הביאו בנפרד. אך ראה מה שהביא ברונס שם, בראש עמ' 262. א' עפשטיין הביא את שתי האפשרויות הללו לזיהוי ר' מאיר, והוא נוטה להעדיף את ר' מאיר משפירא (מקדמוניות היהודים [לעיל, הערה 1], עמ' רסו–רסט).

מומחים לענייני המסורה; מכל מקום ודאי שאין המדובר בר' מנחם בר' שלמה המאירי איש פרובאנס.

החכם פרץ נזכר פעמים בודדות בלבד, ואף בלא התואר 'רבי', בניגוד לרגמ"ה, לר' מנחם מיואני ולר' מאיר. יש לזהותו עם אביו של ר' מנחם מיואני, שחי במאה השתים-עשרה, או עם ר' פרץ בר' אליהו בעל התוספות הידוע, שחי ופעל במאה השלוש-עשרה. אם נכונה האפשרות הראשונה, כי אז עדיף הזיהוי של ר' קרשביא, אבי ר' מכיר, עם החכם בשם זה, שחי בתקופתו של רבנו תם. אם נכונה האפשרות השנייה, כי אז יש להעדיף את הזיהוי עם ר' קרשביא הנקדן בר' יצחק. העובדה, כי מכיר כינה בקולופון את אביו, קרשביא, בלי התואר 'הנקדן' - שאותו הקפיד האב לכתוב בצמוד לשמו - יש בה כדי להקשות מעט על זיהוי זה, ובמיוחד לנוכח העובדה, שחיבורו נכתב עוד בחיי אביו! מאחר שדברי חכמים אלה בענייני מסורה - אליהם התייחס ר' מכיר בדבריו - לא הגיעו אלינו, קשה לקבוע בזאת מסמרות התכונות הקודיקולוגיות של כתב-היד הולמות את המאה השלוש-עשרה, ובמיוחד את המחצית הראשונה שלה.⁶³ ייתכן כי פיענוח מלא של הערותיו של ר' מכיר בשולי חיבורו - שבחלקן הן מטושטשות מאוד - יוכל לסייע בפתרון ספק זה.

בין כה ובין כה, המדובר באיש שחי בצלו של אב תלמיד-חכם מובהק, שהקדיש תשומת לב רבה לעיסוק במקרא ובמסורה. בית אביו של ר' מכיר, בית של תורה, וקרבתו אל עולמם הרוחני והתרבותי של חכמים מובהקים מסבירים את העובדה שכתב-יד כה יקר ונדיר - נוסח רש"י של ר' שמעיה והגהותיו - נמצא בידיו של ר' מכיר, ואת פעולתו רבת הערך באיסוף נוסחאות בתחום ספרות המקרא: נוסח המקרא, התרגומים הארמיים ופירושי רש"י לתורה. ספק אם היה חכם נוסף בגרמניה ובצרפת במאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה שהקדיש תשומת לב כה מרובה לחקר נוסחאות המקרא והתרגומים הארמיים.⁶⁴ חשיבות רבה יש גם לנוסחאות ולהערות של ר' מכיר כדבר נוסח תרגום אונקלוס ותרגום ירושלמי.⁶⁵ כל המעיין בכתב יד לייפציג 1 - ולו עיון חלקי בלבד - יתרשם מיד מריבון של הערות המחבר בענייני נוסחאות, תוך התבססות על חיבורים קדומים, שחלקם אבד ייתכן מאוד, כי החיפוש אחר פירושי רש"י שנכתב בידי ר' שמעיה ינק אף הוא מאותה דרך ומאותה מגמה של עיסוק מרובה בנוסחאות. הרקע התרבותי והעניין הגדול בנוסחאות

63 אני מסתמך בזאת על מה שמסר לי בטובו פרופ' מלאכי בית-אריה. על ר' מנחם בר' פרץ מיואני - ראה אורבך, בעלי התוספות (לעיל, הערה 1), עמ' 148-149; על ר' פרץ בר' אליהו - ראה: שם, עמ' 575-581.
64 את חלקן הגדול של הערוכות בתחום המסורה ליקט ופרסם לפני למעלה ממאתיים שנה ברונס: P.I. Bruns, 'De variis lectionibus bibliorum Kennicottianorum', *Repertorium für biblische und morgenländische Literatur*, 12 (1783), pp. 242-277; 13 (1783), pp. 31-94.
65 על השימוש שעשה ר' מכיר בתרגום ירושלמי לתורה - ראה: M. Ginsburger, *Das Fragmenten-thargum*, Berlin 1899, Einleitung, pp. IX-XI

מעניקים מידה רבה מאוד של מהימנות לספרו של ר' מכיר. ספר זה הוא מלאכת כינוס מיוחדת כמינה של המקרא, של התרגומים ושל פירושי רש"י. חשיבותו גדולה בהרבה מזו שיוחסה לו עד עתה בעולם המחקר.

כ"י לייפציג והנוסח המקורי של פירוש רש"י

לא ניכנס כאן לדיון מפורט בתרומתו הנכבדה של כתב-היד אשר לפנינו לפתרונו של ספקות שונים שהעלו חוקרים ומפרשים בשאלת נוסח פירוש רש"י לתורה.⁶⁶ עם זאת, קשה

66 פטור בלא כלום אי אפשר. אסתפק כאן במספר דוגמאות, שיש בהן כדי להצביע על הערך הרב של נוסחאותיו:

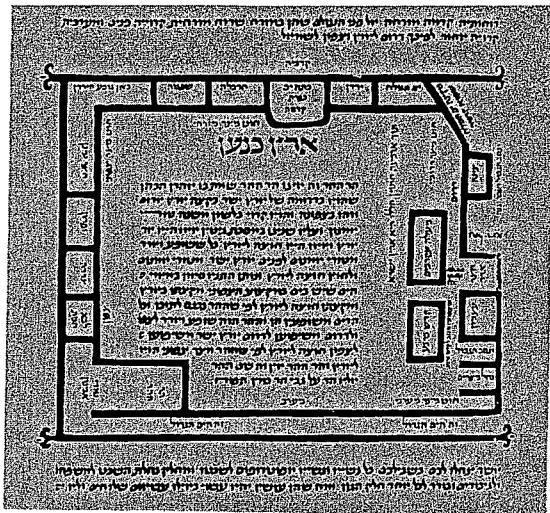
(א) יש בו כדי לפתור סופית את הספקות 'הישנים' בדבר זהותם של שלושה חכמים הנזכרים בפירוש רש"י: 'מורי רבי שמעון', הנזכר פעמיים בפרשת ויצא, הוא כאמור ר' שמעיה, והדברים נכתבו בידי תלמידו והוכנסו בטעות אל גוף פירוש רש"י (לעיל, הערה 36). ר' משה הדרשן מטולושא' (דברים לב, כז, על-פי חלק גדול מן הנוסחאות) איננו ר' משה הדרשן מנרבונא והוא לא היגר ממקומו, כפי שהציעו מספר חוקרים - אלא המדובר בכנו, ר' יהודה, כן הוא בכתב-יד לייפציג 1 ובמספר כתב-יד נוספים. ר' יעקב בר' מנחם' (שמות ג, יט) איננו חכם 'חדש', שטרם פגשוהו במקורות אחרים, אלא ר' יצחק בן מנחם איש אורליאן (Orléans), מן החשובים שבחכמי צרפת מן הרבע השלישי של המאה ה-11. רש"י נשא ונתן עם תורתו גם במקומות אחרים. בכך נופלת השערתו של ברלינר (פירוש רש"י לתורה, עמ' 430), כי אפשר שהמדובר בכנו של ר' מנחם בן חלבו.

(ב) רש"י: אכן צייר את מפת ארץ-ישראל. שתי מפות כאלה מצויות בכתב-יד לייפציג 1 (בתיאור גבולות ארץ-ישראל, במדבר לד, ג), ואין כל ספק, שלפחות אחת מהן צוירה בידי רש"י (וכנראה שתיהן). שהרי ר' מכיר קספר מהו הפסוק שמצא בתוך אחת מהן מכתבתו של ר' שמעיה. גם הרשבים העיר במפורש באותו מקום על מעשהו זה של רש"י: 'רבינו זקני פירש וצייר תחומין' (פירוש הרשבים לתורה, מהדורת רוזין, ברסלוי תרמ"ב, עמ' 196). גם מכתב-יד מינכן 5 עולה בכיורו, שרש"י צייר את המפות הללו (לפחות את הראשונה). הן מובאות בו באותו מקום עצמו (במדבר לד, ג). ההבאה אופיינית להבאות מדברי רש"י עצמו, כלומר: הציורים מובאים בתוך דברי רש"י, מבלי שסופר כתב-יד מינכן 5 הוסיף את הציור 'ת', דהיינו: תוספת, המובאת שם דרך קבע בהוספות על דברי רש"י (ר' תצלום המפות, להלן, עמ' 94-95). ציורים אלה נשתמרו בכתב-יד נוספים, ובאחרים הם חסרים. הם הושמטו כליל מכל מהדורות הדפוס, לרבות מהדורתו המשובחת של ברלינר. הפליאה על ברלינר גדולה במיוחד, שהרי הוא הודיע במפורש, במבוא למהדורת פירושי רש"י שלו, עד כמה גדולה הערכתו לכתב-יד מינכן 5 ועד כמה גדולה הסתמכותו עליו. המניע להשמטת המפות ברור: הלא הם הקשיים הטכניים שעמדו בפני הסופרים בהעתקת מפות ובציורם.

(ג) טרם מצינו עדות להשפעת הפולמוס היהודי-נוצרי על פירוש רש"י לתורה (כפי שמצינו בפירושו לנ"ך). לכאורה השפיע פולמוס זה על פירושו של רש"י לדברים כא, יג ('והסירה את שמלת שביה מעליה'). ברש"י שבכתב-יד לייפציג נאמר: 'שהגויים הארורים בנותיה' מתקשטות במלחמה כשביל להונות אחרים עמה'. בחלק גדול מכתב-היד של פירוש רש"י ובמהדורות הנופשות חסרה התיבה 'ארורים'; אף ברלינר לא הביאה כלל במהדורתו. התיבה מצויה בדרשה המקורית שבספרי לדברים, ובכל נוסחאותיו (מהדורת פניקלשטיין, ניו-יורק תשכ"ט, פרשה ריג, עמ' 246). מי שהשמיט תיבה זאת עשה כן מחשש לתגובת העולם הנוצרי, ובשל אותו חשש שינה מגויים' ל'עובדי כוכבים', כמצוי ברוב נוסחאות הדפוסים כאן. אך לא רש"י הוא שעשה כן, שהרי תיבה זו מצויה בכתב-יד לייפציג. סיוע ברור לכך מצוי גם בפירוש רש"י שבכתב-יד מינכן 5, שהוא מכתב-היד הקדומים והחשובים של פירוש רש"י לתורה. התיבה 'ארורים' מחוקה בו, ומקומה בתוך השורה נשאר ריק, ונתוה רק

כת"י מינכן 5 (במדבר לד)

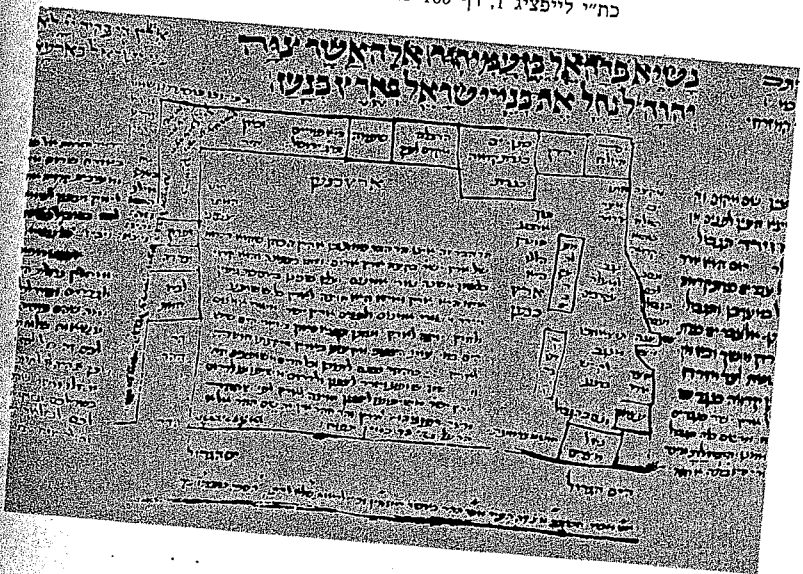

כת"י מינכן 5 (במדבר לד)

מפות ארץ-ישראל וגבולותיה כפי שצוירו בידי רש"י. הועתקו במאה השלוש-עשרה בידי ר' מכיר (כת"י לייפציג 1) ובידי סופר כת"י מינכן 5 (ראה לעיל, עמוד 93, הערה 66). התצלומים מחפורסמים כאן ברשותן האדיבה של הספריות בהן נמצאים כתבי-היד.

כת"י לייפציג 1, דף 160 עמוד ב' (במדבר לד, ג)

כת"י לייפציג 1, דף 161 עמוד א' (במדבר לג, ד ואילך)

[28]

שלא לשוב ולבחון לאורו את הנחתו הבסיסית של א' טויטו, שערך לאחרונה דיון חשוב בגלגוליו של נוסח רש"י לתורה. לדעת טויטו, הגרעין הבסיסי המצומצם ביותר, זה המצוי בכתב-היד ובדפוסים ראשונים, הוא המקורי; השאר הוא הוספה של מעתיקים:

מבחינת ביקורת הטכסט אין כל סבירות להנחה, שהנוסח המלא הוא המקורי ושכמשך הזמן הושמטו חלקים ממנו בשלבים. דעה זו אינה קבילה. מכמה טעמים. לפי הידוע לנו על הרגלי ההעתקה של חיבורים בימי הביניים, מעתיק, שמלאכתו בכך, לא העז בידועין לשנות את הרשום בטופס שממנו העתיק, למעט השמטת אותיות-סימון וציון מקור או שינויים קטנים ולא משמעותיים. כן אנו יודעים, שהמעתיקים נהגו להכניס לתוך הטכסט הערות שהיו רשומות בשולי הרף או בין השורות בטופס שממנו העתיקו.⁶⁷

נוסח פירוש רש"י שבכתב-יד לייפציג 1 מאשר את העדפת הגרעין הבסיסי המצומצם, כדעת טויטו, רק באופן חלקי. במקרים רבים אכן הפירושים החסרים בחלק מכתב-היד חסרים גם בו,⁶⁸ אך עם זאת, מצויים בו פירושים החסרים בכתב-יד שונים, שהיו עלולים – לפי שיטת טויטו – להיחשב בשל כך כהוספות מאוחרות.

טויטו מנה סוגים שונים של הוספות: הוספות של מדרשים, ובהם מדרש כפירוש יחיד; מדרש כתוספת ביאור; מדרש נספח לפירוש; מדרש כפירוש חלופי; וכן הוספת פשט לפירוש מדרשי, והוספת פירושים או קטעי משפטים לפירוש נתון. להלן יובאו עשר דוגמאות מתוך הכתובים שבדק טויטו ושנמצאו מאפיינות והולמות הוספות מאוחרות, אך הן מצויות בכתב-יד לייפציג 1, וקרוב הוא שהן היו בנוסח המקורי של רש"י. עשר דוגמאות אלה מייצגות את רוב סוגי ההוספות הנזכרים. בחרנו בדוגמאות מספר בראשית, אך אותה תמונה חוזרת ומצטיירת גם במקורות שהביא טויטו מהחומשים האחרים:

בראשית ד, יג, ד"ה: 'גדול עוני מנשוא'. לדעת טויטו (שם, עמ' 218) המשפט 'אחה

שרידיים ברורים מן האות הראשונה, ה"א. על השפעת הפולמוס היהודי-נוצרי על פרשנות המקרא היהודית בצפון צרפת (כולל פירוש רש"י לנ"ך), ראה: ע' פונקשטיין, 'התמורות בוויכוח הדח שבין יהודים לנוצרים במאה ה-12', ציון, לג (תשכ"ח), עמ' 125–144, וכן: D. Berger, *The Jewish-Christian Debate in the High Middle Ages*, Philadelphia 1979; idem, 'Mission to the Jews and Christian Contacts in the Polemical Literature of the High Middle Ages', *The American Historical Review*, 91 (1986), pp. 576–591; J. Cohen, *The Friars and the Jews*, Ithaca and London 1982; א' גרוסמן, 'הפולמוס היהודי-נוצרי והפרשנות היהודית למקרא בצרפת במאה הי"ב', ציון, נג (תשמ"ו), עמ' 29–60 (על רש"י – ראה: שם, עמ' 36). ספרות נוספת מצויה שם, בהערה 1.

67 ראה א' טויטו, תרביץ, נו (לעיל, הערה 41), עמ' 214.

68 גם הנחתו, כי לפירוש רש"י המקורי נוספו פירושים מסוימים על דרך הפשט, מקבלת חיזוק מכתב-יד לייפציג. דוגמה לכך נמצאת בפשט המובא בפירוש הכתוב 'וירח לו השמש' (א' טויטו, שם, עמ' 221) החסר בחלק מכתב-היד. הוא חסר גם בנוסח רש"י שבכתב-יד זה, ומכאן שלא יצא מתחת ידו של רש"י

[29]

טוען עליונים... לטעון' הוא תוספת של מדרש, שהובא לצורך ביאור ואישוש לפירוש נתון, וזאת בהסתמך על העובדה שאין משפט זה מצוי בכל כתבי היד, אלא רק בחלקם. אך הוא מצוי בנוסח ר' שמעיה.

בראשית יד, א, ד"ה: 'אמרפל'. לדעת טויטו (שם, עמ' 218) זו הוספה, כיוון שהנוסח איננו מתועד בארבעה כתב-יד. אך הנוסח מצוי בנוסח ר' שמעיה. בראשית יח, א, ד"ה: 'וירא אליו'. המדרש של ר' חמא בר' חנינא, החסר בכמה כתב-יד, כפי שהראה טויטו (שם, עמ' 229) – מצוי בנוסח ר' שמעיה בשינויים קלים.

בראשית יח, א, ד"ה: 'והוא ישב'. המדרש, שטויטו הציע (שם) לראותו כהוספה, מצוי ברובו הגדול בנוסח ר' שמעיה.

בראשית יח, ב, סוף ד"ה: 'וירא' (טויטו, שם). המדרש מבבא מציעא 'כתיב נציבים עליו' וכו' מצוי בנוסח ר' שמעיה, אף שהוא חסר בכתב-יד שונים.

בראשית יח, ט, (טויטו, עמ' 225). המשפט 'למדנו שישאל אדם באכסניא שלו לאיש על האשה' וכו' מצוי בכתב-יד לייפציג 1, אף שהוא חסר במספר כתב-יד.

בראשית יט, כ, ד"ה: 'העיר הזאת קרובה' (טויטו, עמ' 220–221). לאחר דיון מפורט סיכם טויטו: 'מסקנת הניתוח היא, כי בנוסח המקורי הופיע הפירוש המדרשי בלבד, כנראה בלי הגימטריה ובלי המונח 'זהו מדרשו'. זהו הגרעין המשותף לכל כתבי היד'. נוסח ר' שמעיה תומך במסקנה זו רק באופן חלקי: הגימטריה וכן 'ומדרשו' מצויים בו.

בראשית כב, ה, ד"ה: 'עד כה' (טויטו, עמ' 220). לדעת טויטו זאת הוספה, כיוון שהמקור איננו מתועד בכמה כתב-יד. אך הוא מצוי בנוסח ר' שמעיה.

בראשית כז, מב, ד"ה: 'ויגד לרבקה' (טויטו, עמ' 224). 'ברוח הקודש הוגד לה מה שעשו מהרהר בלב' מצוי בנוסח ר' שמעיה, אף שהוא חסר בכמה כתב-יד.

בראשית מט, יז, ד"ה: 'שפיפון'. מסקנת טויטו (שם, עמ' 212–215) היא: 'עובדה מכרעת היא, שגרעין מסוים של הפירוש – גרעין הנושא את עצמו מבחינה

לשונית ומבחינה פרשנית – מצוי בכל כתב-היד בלא יוצא מן הכלל. גרעין זה הוא לדעתנו הפירוש המקורי שנכתב על-ידי רש"י בעצמו. כל מה שרשום בכתב-היד

ובדפוסים מעבר לגרעין זה הוא הוספה'. אך בנוסח ר' שמעיה שבכ"י לייפציג מצויה גם ההנמקה: 'ואומר אני שקרוי על שם שהוא נושף' וכו'.

המקרים הרבים, שבהם נוסח ר' שמעיה איננו זהה עם הגרעין המצומצם, מקשים מעט על קבלת תיאוריה זו. אך כאמור, רק בדיקה יסודית של היחס שבין נוסח שמעיה לבין נוסח רש"י יכולה לאפשר קביעה חד-משמעית בשאלה זו.

המסקנה העולה מדיוננו כפולה: (א) מהגהותיו של ר' שמעיה לפירוש רש"י נמצאו

למדים, כי קשה מאוד לדבר על 'נוסח מקורי' אחד של פירוש רש"י. בפירוש זה נעשו תיקונים והשלמות, עוד בחייו של רש"י ועל-פי בקשתו. (ב) בידינו מצוי כלי עזר ממדרגה ראשונה, טוב יותר מכל אמצעי אחר העומד כיום לרשות החוקר והלומד, לגילוי הרבדים הקדומים של נוסח פירוש רש"י לתורה. כל דיון בטיבו של נוסח פירוש רש"י לתורה, ראוי לו שיחל בנוסח ר' שמעיה שבכתב-יד לייפציג 1, ועליו תתבסס החקירה וייבנה הבניין כולו. במרכזו של דיון זה יש להעמיד את חקירת היחס שבין הפירוש, שאותו כתב רש"י עצמו, לבין זה שהעתיק תלמידו הקרוב, ר' שמעיה. דהיינו: באיזו מידה ראה ר' שמעיה את עצמו כפוף לנוסח הקדום של רש"י, ומהי מידת החרות שנטל לעצמו בהכנסת שינויים, בהתחשב (אולי) בשיחותיו עם רש"י, והאם עשה כן לעתים בלא ציון להגהה והשלמה.⁶⁹ לדעתי זו הדרך הקרובה ביותר אל האמת.

הרהורים על היחס בין דת לכלכלה

מאת

יעקב כ"ץ

הכלכלה כמובנה הרחב ביותר, היינו הפעילות לסיפוק הצרכים הגופניים של האדם, והדת כיוצא בה כביטוי למתן משמעות ספיריטואלית או מטאפיזית לחייו, נזקקות לכאורה לשני מישורים שונים של קיומו, ולא מן ההכרח שיתקיים מגע ביניהם – ולא כל שכן, שתתנגשנה זו עם זו. ואמנם, ניתן לתאר מציאות אנושית, שבה תשרור הרמוניה כזו בין שני התחומים. תנאי לכך הוא, שגילוייו של אחד מהם, הכלכלה או הדת, יהיה מינימאלי. המסורת היהודית מכירה את המושג 'אוכלי המן' שלא היה להם צורך לא למלאכה ולא לסחורה' (מדרש תנחומא, שמות כ), והאנתרופולוגים מעידים על שבטים המתפרנסים ממה שהטבע שבטביכתם מציע בפניהם, ללא צורך בפעילות מייגעת מצדן. הללו פנויים אפוא, לפי דברי המדרש, לדרישת התורה, ובלשונונו – להתכוננות בגורל האדם עלי אדמות, שהוא בן תמותה, ואף בימי חלדו תלויים אושרו ובריאות גופו במזל, עובדות שהמודעות להן מפרנסת את הדחף לבקשת עיגונו של הגורל בכוחות שלמעלה מן הטבע. בתנאים גבוליים כאלה, היתה הדת נטולת אחיזה בתחום הכלכלי, מה שאין כן בנוהג שבעולם, שכרגיל גם לחם חוקו של האדם תלוי בנסיבות המשתנות, בגשם שיורד בעתו, כתקוות עובד האדמה, במציאת קונים לתוצרתו של בעל המלאכה, או בהיענות השוק לציפיית המשקיע את כספו כמפעל מן המפעלים. בכל המקרים האלה מוגבלת יכולתו של האדם להבטיח את הצלחתו, ומכאן הנטייה להאמין בכוח עליון, שיש להסתייע בעזרתו. ואמנם, לתפילות המקובלות במסורת לבקשת עזרת האל למען בריאות הגוף, אריכות ימים וכדומה, מצטרפת גם תחינה למען פרנסה וכלכלה. אין הפעילות הכלכלית חסרה אפוא זיקה טבעית כביכול לאחד המוטיבים של הדתות המסורתיות: מוגבלות האדם בשליטה על גורלו.

מאמר זה יסודו בהרצאת פתיחה (1 ביולי 1990) לכנס שנערך בירושלים מטעם מרכז שז"ר בנושא היחסים בין דת לכלכלה.

תרכיץ ס (תשנ"א)

69 חומר חשוב לעניין זה מצוי בכמה מן ההבאות במאמרנו זה הנזכרות מדברי ר' שמעיה ור' מכיר. אלא שעניין זה חורג ממסגרת דיונונו כאן. הטעויות שנפלו בהעתקתו של ר' מכיר אינן צריכות להפריע לחקירה זו של הרובד הראשוני של פירוש רש"י לתורה.